

Отглеждане и възпитание
на дете през затворнически решетки

РЪКОВОДСТВО за специалисти

**Отглеждане и възпитание на дете през
затворнически решетки.
Ръководство за специалисти**

**Отглеждане и възпитание на дете през
затворнически решетки.**

Ръководство за специалисти

Атина, Гърция
2012

Проектът “Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки”, (JLS/2008/DAP3/AG/1260) е съфинансиран от Европейската комисия - DG Justice, Freedom & Security, програма DAPHNE III (2007-2013) (80%) и организациите, участващи в проекта (20%).

Английската версия на това ръководство е разработена от Василики Карвели, д-р Кики Петролаки и д-р Джорж Николаидис, Институт по детско здраве, Департамент по психично здраве и социално благополучие (ICN-MHSW), Гърция.

Специални благодарности за редакциите, коментарите и приноса на:

- Доц. д-р Андреа Фабиан, координатор на проекта за Румъния
- Доц. д-р Васка Станчева-Попкостадинова, координатор на проекта за България
- Сакис Нтинапогиас, изследовател от екипа на Гърция

Превод и адаптация на наръчника на български език:

доц. д-р Васка Станчева-Попкостадинова, доц. д-р Стефка Чинчева, Ваня Павлова и Ваня Сакарева

Всякакви модификации, допълнения или промени в националните версии (гръцка, българска или румънска) са отговорност на екипите, направили превода и адаптацията.

Координатор на проекта

Институт по детско здраве, Департамент по психично здраве и социално благополучие, Център за изследване и превенция на насилие и изоставяне на деца (ICN-MHSW), Гърция

Партньори

Университет Бабеж-Болиат-Клуж, Факултет по Социология и социална работа, катедра по Социална работа, Румъния

Югозападен Университет „Неофит Рилски“, Благоевград, България

Европейска мрежа против насилие (EAVN), Гърция

Външна оценка

SURT, Фондация за жени, Испания

Тази публикация е реализирана с финансовата подкрепа на програма DAPHNE III на Европейската комисия. Съдържанието на този документ е отговорност единствено на авторите и по никакъв начин не отразява непременно вижданията на Европейската комисия.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	7
Поредицата „Отглеждане на дете през затворнически решетки“	8
За кого е предназначено това ръководство?	9
1. Теоретични аспекти	11
1.1. Привързаността	11
1.2. Травмата	13
1.3. Теория за взаимоотношенията	16
1.4. Теория за жизнения цикъл	20
1.5. Теория за социалното научаване	21
2. Майки, лишени от свобода	23
2.1. Статистически обзор за майки, лишени от свобода	23
2.2. Профил на майки, лишени от свобода	24
2.3. Рискови фактори, потребности и предизвикателства	26
2.3.1. Бременни лишени от свобода	32
2.4. Програми за родителски грижи	33
2.5. Трудности при проучвания и интервенции за майки, лишени от свобода	38
3. Деца на майки, лишени от свобода	41
3.1. Статистически обзор за деца на майки, лишени от свобода	41
3.2. Влияние на лишаването от свобода на майката върху децата	42
3.2.1. Влияние на лишаването от свобода от перспективата на развитие	48
• Лишаване от свобода и бебета	48
• Лишаване от свобода и деца в предучилищна възраст	50
• Лишаване от свобода и деца в училищна възраст	50
• Лишаване от свобода и юноши	52
3.2.2. Интергенерационен цикъл на престъпността и лишаването от свобода	54
3.3. Интервенции за деца на родители, лишени от свобода. Програмни модели	55
4. Препоръки	59
Библиография	61
Приложения	
Приложение 1. Проекти, включващи интервенции за родители, лишени от свобода.	76
Приложение 2. Затворът за жени, гр. Сливен	93
Приложение 3. Насоки за работа по случаи с насилие и пренебрегване на деца в България	99

Въведение

Лишаването от свобода на родител до голяма степен нарушава семейните връзки и живота на децата особено, когато това е майката. Освен това жените, лишени от свобода, принадлежат към високо рискови групи (социално изключени групи, имигранти, групи с ниско образователно и/или социално-икономическо ниво, наркозависими). Вероятността те да са претърпели физическо, сексуално и психологическо малтретиране в детството си и/или като пълнолетни е по-голяма в сравнение с жените от общата популация. Тези рискови фактори влияят както върху способността за изграждане на привързаност, така и върху развитието на родителски умения при майките, лишени от свобода. Това от своя страна, може да засегне способността на децата да се привързват и да обичат, както и цялостното им психично здраве, увеличавайки риска да станат жертва на малтретиране и отхвърляне.

В този смисъл **Европейският проект по програма DAPHNE III „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“** (JLS/2008/DAP3/AG/1260), който беше осъществен през 2009 - 2012г в България, Гърция и Румъния имаше две основни насоки:

- 1) За майките лишени от свобода – осигуряване на възможност за преодоляване на собствените им преживявания, резултат от домашно насилие и отхвърляне в детска възраст; подкрепа за по-ефективно изпълнение на родителската им роля.
- 2) За децата на лишени от свобода родители - намаляване риска от малтретиране и изоставяне; осигуряване на подкрепа; опит да се прекъсне цикъла на насилие; повишаване на детската адаптивност.

Основната цел на проекта бе да допринесе за първичната, вторична и третична превенция на домашно насилие, малтретиране и изоставяне на деца чрез дейности, които да подобрят родителските умения на лишени от свобода майки от една страна, а от друга - гъвкавостта и приспособимостта на деца, чиито родители са лишени от свобода, чрез включването им в групи за подкрепа. Две-годишните дейности по проекта включваха:

- а) *Изследване на потребностите на майки, лишени от свобода и персонала на затвора;*
- б) *Групи за подкрепа на майки и дейности за изграждане на семейни връзки в 5 женски затвора (1 в България, 2 в Гърция и 2 в Румъния);*
- в) *Групи за подкрепа на деца;*

г) Разработване на *материали*, насочени към всички целеви групи:

- Брошури за майки, лишени от свобода
- Брошури за деца на лишени от свобода майки
- Серия от три ръководства за специализирания състав на женски затвори, към които принадлежи и настоящото.

Специалистите, които работят с майки, лишени от свобода и техните деца (психолози, социални работници), биха могли по време на ежедневните си дейности да отговорят на нуждите и на двете целеви групи. Това прави тяхното теоретично и практическо обучение необходимо, за да придобият и повишат знанията и уменията си по проблемите, свързани с домашно насилие, малтретиране и пренебрегване на деца, здравословното родителстване и методи за решаване на конфликтни ситуации.

За осъществяването на гореспоменатите цели, допринесе проведеното обучение за водене на групи за подкрепа със специалисти, които работят с лишени от свобода жени и/или техните деца. Обучените специалисти (психолози и социални работници), работещи в женски затвори придобиха умения, които ще им позволят да посрещнат, по възможно най-ефективния начин, специалните нужди на две особено уязвими групи: лишените от свобода майки и техните деца. По този начин се подпомага превенцията на негативните влияния, които лишаването от свобода на родител, малтретирането и пренебрегването могат да имат върху децата.

Поредицата „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“

Поредицата ръководства „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“ е предназначена за специалисти, които имат професионален интерес към ръководенето на групи за подкрепа с лишените от свобода майки и деца на лишени от свобода родители. Тя е разработена с цел да се уеднаквят стандартите при водене на групите за подкрепа на майки, лишени от свобода и техните деца в България, Гърция и Румъния в рамките на горепосочения проект. Подготвена е по такъв начин (литературен преглед и стъпка по стъпка), че би могла да представлява модул за самообучение, но **само за** специалисти с опит във водене на групи.

Поредицата включва следните ръководства:

I. Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки. Ръководство за специалисти.

II. Наръчник „стъпка по стъпка“ за водене на групи за подкрепа на майки, лишени от свобода.

III. Наръчник “стъпка по стъпка” за водене на групи за подкрепа на деца.

Поредицата предлага обща теоретична основа за всички професионалисти, които в хода на работата си, са имали контакт с майки, лишени от свобода и техните деца.

Встъпителното ръководство **“Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки. Ръководство за специалисти”** се основава на преглед и обобщение на наличната по темата литература, която за съжаление е много ограничена.

Второто ръководство **Наръчник „стъпка по стъпка“ за водене на група за подкрепа за майки в затвора** е предназначено предимно за специалисти с опит във водене на групи, които възнамеряват да работят с лишени от свобода майки. То включва подробни насоки за организиране и провеждане на групата за подкрепа в рамките на затвора за майки, лишени от свобода с деца на възраст от 0 до 18 години, както и за бременни затворнички. Основната част се състои от описание на процеса на планиране и изпълнение, който трябва да се следва от груповия фасилитатор в рамките на 12 сесии (посветени на различни теми, свързани с лишаването от свобода на майката, развитието на децата, родителските умения, малтретиране и отхвърляне на детето и домашно насилие).

Третото ръководство **Наръчник „стъпка по стъпка“ за подпомагане на Група за подкрепа за деца** е предназначено само за професионалисти с опит във водене на групи, които възнамеряват да работят с деца на лишени от свобода майки и/или бащи. То дава подробни насоки за обучение на връстници - обучители (младежи) чрез метода на драмата, целящо да ги подготви да фасилитират група с по-малки деца (връстници обучават връстници) относно решаването на конфликтни ситуации. Основната част се състои от описание на процеса на организация и прилагане на тези методи и техники. Въпреки че този драма-уъркшоп е разработен за деца на родители, лишени от свобода, той би могъл да даде полезни насоки на квалифицирани специалисти, работещи с високо рискови групи деца и младежи, деца в неравностойно положение, както и за деца и младежи като цяло.

За кого е предназначено това ръководство?

Ръководството е предназначено за всички специалисти от женските затвори (психолог, социален работник), които работят с лишени от свобода майки и/или деца на лишени от свобода родители, с или без опит във воденето на групи за подкрепа. Някои части от него могат да бъдат полезни за надзорния състав в женските затвори, с цел по-добро разбиране и посрещане специфичните нужди на лишените от свобода майки. Информацията може да послужи и на служителите от Министерство на правосъдието, които създават и/или привеждат в действие планове и практики, имащи значително влияние (позитивно или не-

гитивно) върху взаимоотношенията и общуването между дете и майка, докато тя е зад решетките.

Ръководството може да бъде използвано и като ценен инструмент от всеки професионалист, който се интересува от проблемите, свързани с взаимоотношенията между лишени от свобода майки и техните деца, влиянието върху детето/децата, което може да окаже лишаването от свобода, техните специфични потребности, както и за съществуващите интервенции за тези особено уязвими целеви групи.

Освен това, настоящето ръководство може да бъде от полза за всички професионалисти, които възнамеряват да се подготвят за реализирането на групи за подкрепа на деца (театрални експерти, актьори и социални работници, обучени в драма техники които са част от персонала на различни институции, като затвор за малолетни и непълнолетни, женски затвор, сдружения, консултиращи деца и младежи, чиито родител е/ е бил в затвор, организации, работещи с настоящи или бивши затворници, институции или приюти, грижещи се за деца на родители, лишени от свобода и др.).

1. Теоретична основа

1.1. ПРИВЪРЗАНОСТТА

Лишаването от свобода на родител нарушава семейните връзки и отношения в различни аспекти, особено, когато родителят зад решетките е майката. Интересно е, че липсват доказателства относно влиянието, което лишаването от свобода на майката оказва върху качеството на взаимоотношението майка-дете¹ (Johnson and Waldfogel, 2002), включително и данни относно типа привързаност и за двете групи – на майките, лишени от свобода и техните деца.

От гледна точка на привързаността е очевидно, че продължителното отделияне на детето в ранна възраст от майката е важен фактор, водещ до сериозни трудности при адаптацията в последствие (Dallaire, 2007). Според Bowlby и Ainsworth, реакциите на деца към отделянето от лицето на привързаност зависят от характера на разделянето, както и от степента на привързаност преди това (Kobak, 1999, цит. по Murray and Farrington, 2008).

Съществуващите резултати от проучванията показват, че не всички случаи на лишаване на майката от свобода имат еднакво влияние върху децата; т. е. отвеждането на майката зад решетките само по себе си не води до детска психопатология. Но лишаването на родител от свобода представлява сериозен рисков фактор за развитие на психопатологични симптоми (Murray and Murray, 2010). Качеството на връзката майка-дете до постъпването на майката в затвор, качеството на условията на живот на децата по време на престоя на майката зад решетките (Johnson & Waldfogel, 2002), предшестващата привързаност на децата с другия родител (Murray & Murray, 2010) са от изключителна важност за разбиране на влиянието на лишаването от свобода върху връзката майка-дете.

Murray & Murray (2010) посочват, че сигурната привързаност на децата би могла да бъде застрашена не само от отделянето на майката от нейното дете поради лишаването от свобода, но и поради ограничените контакти несигурния начин на живот, както и неясната комуникация в обкръжението на детето по отношение на отсъствието на майката. Лишаването на майката от свобода е много по-вероятно да доведе до проблеми при изграждане на привързаност, отколкото задържането на бащата. Изводите на Murray & Murray се базират на

¹ Според Bowlby (Ainsworth, 1969; Posada, 2008), привързаността е продължителна емоционална връзка, която детето изгражда и развива с определен обгрижващ го човек, обикновено майката, на базата на общи преживявания.

литературен обзор върху теорията и изследванията на привързаността и лишаването на родител от свобода.

Проучване на Poehlman (2010), което оценява отношенията на привързаност при деца от 2,5 до 7,5 години чиито майки са зад решетките показва, че повечето деца (63%) имат нестабилни и негативни представи за привързаност към майките си. Резултати от същото проучване показват, че трайни взаимоотношения са налице, когато децата реагират на отделянето от майките си по-скоро с тъга, отколкото с гняв, както и когато децата са по-големи. Посочва се, че 83% от децата постоянно търсят майките си през първите 2 седмици от раздялата (при това проучване не е имало контролна група). По-голямата част от изследваните деца не са имали сигурна привързаност към майките си (Poehlman, 2005).

В същото време там, където е налице такава връзка, има много по-голяма вероятност децата да продължат да получават грижа и по време на престоя на майката зад решетките. Друго проучване на семейните отношения (Poehlmann и сътр. 2008), което изследва деца (от 3 до 7,5-годишна възраст, които живеят с баби и дядовци, поради лишаване на майката от свобода) показва, че тези, които са имали лоши семейни взаимоотношения и чиито баби и дядовци са били по-малко отговорни за тях, са по-склонни към проява на проблемно поведение.

Резултатите от лонгитудиналното проучване на Shlafer and Poehlmann (2010) с комбинирани методи (интервюта и въпросници) сред деца на възраст от 4 до 15 години чиито родители са зад решетките, които са участвали в програмата с ментор, показват, че децата по-големи от 9 годишна възраст, които нямат контакт с лишения от свобода родител, споделят за негативни чувства и отчуждение.

Някои деца, обаче, виждат своите родители, лишени от свобода като позитивни лица за привързаност.

Данните относно честите посещения в затвора от деца на лишени от свобода майки са противоречиви. Някои изследователи предполагат, че посещаването на родител в затвора предпазва от поведенчески и емоционални проблеми, докато други резултати от проучванията показват, че по-малкото посещения в затвора водят до относително по-голяма възможност за трайно привързване (Kazura, 2001; Snyder-Joy & Carlo, 1998; Poehlmann, 2005, цит. по Dallaire, 2007).

Преди да се направят каквито и да е изводи, трябва да се оцени всеки случай поотделно, в зависимост от специфичните условия на съответния затвор. За пример можем да посочим ситуация, в която дете посещава майка си в шумна стая без отделени и/или специално определени места и я вижда зад защитно стъкло, носеща униформа в изключително строго охраняван затвор.

Burne, Goshin and Joestl (2010) използват *Процедура при странна ситуация*, с която оценяват привързаността на малки деца, живеещи заедно с ли-

шените си от свобода майки в детски стаи в затвора. Децата, които живеят с майките си година или повече, са показали значително по-сигурни и по-ясно установени модели на привързаност, в сравнение с очакваното на база нивата на привързаност на майката, получени от *Интервюто за привързаност на възрастни*. Тези изводи отхвърлят допускането за предаване между поколенията на несигурност в привързането, от което следва, че дори когато личните вътрешни прояви на привързаност на майката се определят като нестабилни, тя може да отгледа дете (в затвора), което е силно привързано към нея. Любопитен е фактът, че стойностите на силно привързаните деца (60%, n=16), които живеели заедно с майките си в затвора за година или повече, били равностойни на тези, открити в мета-анализ на 15 американски проучвания на деца, живеещи в общности с ниско рискови майки (62%, n=16). Освен това, значително по-голям процент от спокойни и уверени деца е бил открит сред групата малки деца, живеещи заедно с майките си поне една година в затвора, отколкото при другите примери с малки деца и депресивни, зависими от алкохол или психоактивни вещества малтретирани майки с нисък социално-икономически статус (високо-рискови майки).

Sternberg и сътр. (2005) посочват, че младежите, жертви на родителско малтретиране, са по-слабо привързани към майките си, отколкото немалтретирани деца, независимо дали малтретирането е било извършено от майката или не.

Според *Харвардския проект относно малтретирането на деца* (Cerezo, Pons-Salvador, Trenado, 2008), тези деца е по-вероятно да бъдат класифицирани като несигурно привързани в значително по-високи стойности в сравнение с немалтретирани.

1.2. ВЛИЯНИЕ НА ТРАВМАТА

Повечето жени, лишени от свобода са „преживели травма“, тъй като те са били физически и/или сексуално насилвани и като деца, и като пълнолетни (Covington, 2007), и са живели в среда с много жестокост (Battle и сътр. 2003; Browne и сътр. 1999; Greene et al. 2000; Jordan и сътр., 1996; Owen & Bloom, 1995; Teplin et al. 1996). В различни изследвания се посочва, че между 44% и 80% от жените, лишени от свобода са били обект или свидетели на насилие в семействата си или в интимните си взаимоотношения (Gilfus, 1992; Greenfeld & Snell, 1999, цит. по O'Brien & Young, 2006).

Резултатите от проучванията на Green и сътр. (2005, цит. по Covington (2007) показват, че 98% от жените зад решетките, които са участвали в проучване в затвора, са били изложени на травматично преживяване, 90% от тях са имали поне едно травматично взаимоотношение, а 71% са били изложени на домашно насилие. Преживяването на травма, особено междуличностна, пре-

допределя рисковото за здравето поведение, включително и някаква зависимост (Rheingold и сътр., Acierno, Resnick, 2004, цит. по Green и сътр., 2005) при голяма част от жените затворнички. Според Covington (2007) травмата не се ограничава само до страдание от акта на жестокост и наблюдаване на насилие, но прераства и в стигматизиране от затварянето зад решетките. Само по себе си и времето, прекарано в затвора може да бъде травмиращо.

Срещата с правосъдната система може да отключи минали травми, например, когато малтретирани жени са подложени на претърсване или трябва да се къпят, заобиколени от мъже пазачи, или когато някой от персонала или ги е ругал. От друга страна е важно да се посочи, че за някои жени затворът е първото безопасно място, в сравнение с жестокостта и насилието, преживени вкъщи или на улицата. (Covington, 2007).

По отношение на децата, чиито родител(и) е/са в затвора, има данни от изследване във връзка с развод между родителите, че трудностите на децата, последвали от раздялата с родител, не са причинени от самата раздяла, а по-скоро от другите стресови фактори, съществували преди нея, като например конфликти между родителите (Murray & Farrington, 2008). Според теорията за привързаността негативните последици при деца, поради раздяла с родител, могат да бъдат смекчени, когато децата имат за модели (представи) уверени и спокойни родители (Murray & Farrington, 2008, стр. 274).

Обратно на раздялата поради развод, затварянето на родител зад решетките е често неочаквано, необяснимо, ужасяващо и жестоко преживяване (Hairston, 2007; Murray & Farrington, 2008). Здялата, причинена от лишаването на родител от свобода, би могла да бъде по-болезнена от другите начини на раздяла с родител, към когото детето е привързано (Murray & Farrington, 2008) и би могла да бъде предшествана от други (травматични) рискови фактори, като малтретиране и отхвърляне наркозависимост на майката и т.н. Освен това, Green и сътр. (2000, цит. по Dallaire, 2007), посочват, че „цикълът на страданието“, през който преминават затворничките, се повтаря по идентичен начин в живота на децата им.

Murray & Farrington (2008) използвали данни от лонгитудинално проучване на Кеймбридж за делинквентно развитие (извадка от 411 мъже, на възраст от 8 до 48 години), за да изследват влиянието на лишаването от свобода на родител върху приемането и справянето с проблемите от момчета през първите десет години от живота им. Изводите от проучването, което включвало четири групи, показва, че момчетата, отделени от родителите си, поради лишаването им от свобода, по-трудно приемат и се справят с проблемите като младежи и възрастни, в сравнение с останалите четири групи: (а) момчета, които не са преживявали раздяла, (б) момчета, които са били разделени, поради смърт или хоспитализиране на родител, (в) момчета, чиито родители са били лишени от свобода преди раждането им и (г) момчета, чиято раздяла е поради други при-

чини (обикновено разногласие между родителите). Това проучване предполага, че отиването на родител в затвор представлява независим рисков фактор за приемането и справянето с проблеми от синовете, дори и след контролиране на други рискови фактори. Това потвърждава предходното допускане, относно влиянието на травматичната раздяла поради лишаването на родител от свобода, в сравнение с другите видове раздяла от лице, към което са привързани. Трябва да се отбележи, че в експерименталната група на това проучване са били включени предимно деца на бащи затворници, а само малка част били с майки затворнички (20 деца на бащи затворници, 2 с майки затворнички и 1 с двама родители, лишени от свобода).

Нарастващият интерес от страна на изследователи и клиницисти относно лечението на преживелите травма, води до различни подходи за лечение. Един от най-известните терапевтични подходи при травма, смятан за ефективен, е Тристадийният модел (Baranowsky, & Gentry, 2002; Baranowsky, Gentry, & Schultz, 2004; Herman, 1992). Той включва следните етапи:

- **Безопасност и стабилизация.** Този етап от възстановяването от травмата се изразява в помощ за пациента при изграждане на вътрешен и външен контрол, с цел „да направи постепенна смяна от непредсказуема опасност към сигурна безопасност” (Webber, Mascari, Dubi and Gentry, 2006, стр. 18).
- **Спомен и скръб.** Във втория етап от възстановяването, жертвата говори за травмата си, възстановява травматичната история, преминава през свързване на мислите с чувствата си и „оплаква старата си личност, която травмата е разрушила“ (Covington, 2007, стр. 17). За този етап се оказват ефективни няколко метода, като EMDR (десенсибилизация и повторно преработване на информация чрез движение на очи, Американско психиатрично сдружение, 2004; Webber и сътр. 2006). За ефективни се считат и когнитивно-поведенческата терапия (КПТ), наративните терапии, сензо-моторна терапия и др. Лишените от свобода жени рядко имат възможността за индивидуална терапия, особено ако се вземе под внимание съотношението специалисти - затворници (Pomeroy и сътр. 1998).
- **Повторна връзка.** В рамките на третия етап от възстановяването, пациентът се изправя пред задачата да преодолее травмата си, да се заеме по-активно с дейности и да развие личността си (Covington, 2007). Foa, Davidson и Frances (1999, цит. по Webber и сътр. 2006) обобщават предпочитанията на специалисти клиницисти относно лечението на преживелите травма. Сред най-препоръчваните психотерапевтични методи са игровата терапия за деца и психообразованието, заради тяхната ефективност, безопасност и достъпност. Според Covington (2007) за ефикасността на интервенциите, насочени към жени затворнички, е необходимо да се има предвид влиянието на травмата върху тези жени. Herman (1992, цит. по Covington, 2007) описва това,

като посочва, че лицата преживели травма се чувстват незащитени във взаимоотношенията си с другите хора.

Препоръчително е, когато се разработват интервенции за лечението на травма при жени, лишени от свобода, да се осигури безопасна атмосфера вътре в групата за подкрепа. Трябва да бъде подчертана конфиденциалността и доброволността преди да се сподели каквато и да е друга информация.

Според Световната Здравна Организация (Paton and Jenkins, 2002) групите за подкрепа за лишени от свобода жени, преживели травма, имат за цел да се помогне на участниците да придобият отново усещане за контрол, да се почувстват по-малко самотни и да усвоят умения за справяне с негативните емоции. Жени, които споделят, че са били сексуално, емоционално или физически малтретирани като деца, имат нужда от продължителна подкрепа. В такива случаи се дават подходящи насоки за дългосрочна психотерапия в затвора или след освобождаването, в съответствие с психично-здравните услуги в затвора (Paton and Jenkins, 2002).

Други източници за лечението на травма в затвора, както се предлага от СЗО (Paton and Jenkins, 2002) са организирането на група за взаимна подкрепа на преживелите насилие, водена от обучен външен специалист или разработването на библиотечна заемна, която да включва ръководства за самопомощ, препоръчани от професионалисти.

И най-накрая, но не и по значение, травма-информирани интервенции би трябвало да са насочени и към надзорния и специализиран състав на затвора, за да могат да поощряват, а не да възпрепятстват справянето с травмата при лишените от свобода (Covington, 2007).

1.3. ТЕОРИЯ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА

Covington (2002, стр. 3) твърди, че за да се създадат ефективни услуги за лишените от свобода жени, би трябвало да се избягва „пресъздаването в корекционната среда на същите взаимоотношения на насилие и/или възпрепятстващи развитието, които жените са преживели, докато са били на свобода“. В този контекст е разбирането на теорията за взаимоотношенията и как тя се прилага в корекционната среда.

Jean Miller (1976, цит. по Covington, 2002, 2007) оспорва допускането на традиционно приетите теории за развитие на личността, според които „раздялата е път към зрелост“ (Covington, 2007, стр. 3). Според авторката, това се отнася за мъжете, а не за жените, които се нуждаят от връзка с другите, за да развият чувство за собствена личност и самооценка (Covington, 2007). Връзката с другите не се смята за проява на слабост при жените, а по-скоро е „водещ принцип за развитие“ (Covington, 2007, стр.3).

Работата на Miller мотивира група изследователи да създадат *Стоун център* в Колеж Уесли с цел изследване качествата на връзките, които насърчават здравословното физическо и психично развитие у жените (Jordan, 1984, 1985; Jordan & Surrey, 1986; Kaplan, 1984; Surrey, 1985, цит. по Covington, 2007). *Стоун център* представя релационен модел, който предполага, че „връзката“ с другите, както и разграничаването от другите са две основни човешки потребности, като жените са настроени по-скоро за връзка, докато мъжете - за разграничаване (Covington, 2002, 2007).

Първият релационен модел за женската психология, разработен от теоретичите на Стоун център е наречен *Теория за връзките на личността*, а понастоящем се нарича **Релационно - културална теория** (Covington, 2007). Релационният модел акцентира върху опита на жени във взаимоотношенията, а именно „връзки“ и „раздели“ с другите, които са довели до вредни психологични последици (Covington, 2007). Трите ключови концепции в релационната теория според Kaplan (1984, цит. по Covington, 2007, стр. 5) са:

- **Културен контекст:** *разглежда силното влияние на културния контекст върху живота на жените.*
- **Взаимоотношения:** *фокусира се върху значимостта на взаимоотношенията като централен и организиращ фактор за развитието на жените. Традиционните модели за развитието очертават независимостта и личната свобода, а тази концепция набляга на връзките на жената с другите.*
- **Пътища за израстване:** *третата концепция приема релационните качества и дейности на жената като потенциално силни страни, които осигуряват възможност за здравословно развитие. Според традиционната теория, способността на жените да изразяват по-свободно емоциите си и тяхното внимание към взаимоотношенията е честа причина за възникване на патологично състояние.*

Според релационния модел връзката се определя като „взаимоотношение, което поражда чувство да бъдеш в хармония със себе си и другите, да бъдеш разбран и ценен“ (Bylington, 1997, стр. 35). Истинските връзки са взаимни, съпричастни, градивни, освобождаващи енергия и даващи сила и увереност за всички участващи страни.

В резултат на тези връзки се постига психологическото развитие за жените: „повишен интерес и жизненост, сила и увереност за действие, познание за себе си и другите, самооценка и желание за повече връзки“ (Miller, 1986 цит. по Covington, 2007, стр. 4).

Нещо повече, качествата взаимност, съпричастност и сила, когато си във връзка с другите, (а не сила над другите)допринасят за здравословното развитие на женската личност.

Влошаването и разпадането на взаимоотношения-та в семействата или обществото, резултат от липса на взаимност и насилие, водят до негативни психологични последици за жените. Те се определят като „депресивна спирала“, а именно „понижен интерес и жизненост, безсилие, неяснота или объркване, понижено самочувствие и избягване на взаимоотношения с другите“ (Miller, 1990, цит.---по Covington, 2007, стр. 5). Разпадането на връзки може да се наблюдава при всички взаимоотношения, при които хората чувстват, че има дистанция между тях или изолиране (Covington, 2007). Miller (1990) описва състоянието „осъдителна изолация“ и го свързва с моментите, когато жена се е чувствала изолирана в значимите си връзки и се обвинява, че е причина за и няма алтернативи за промена на ситуацията

Това състояние на психологическа изолация е пряко свързано с употребата на психоактивни вещества, тъй като те са начин за справяне с болезнените чувства. При взаимоотношения, насърчаващи развитието, временната раздяла може да стимулира двете страни да положат усилия за запазване на връзката. Докато при взаимоотношенията, основаващи се на невзаимност и/или насилие, раздалечаването води до разпадане на връзката, а не я подобрява.

Според Covington (2002) използването на релационната теория се препоръчва на онези, които работят в криминалната правосъдна система и по-специално на тези, които разработват и/или осъществяват политики и програми за интервенция на жени, лишени от свобода. Той подчертава факта, че разпадането на връзки, насилие в семейството и/или други взаимоотношения вместо тези, насърчаващи развитието, са характерни за детството и за живота на повечето жени, попадащи в корекционната система. Лишените от свобода жени са преживявали многократно „не емпатийни взаимоотношения“ (Gilligan et al., 1990, цит. по Covington, 2002), което означава, че може да не изпитват състрадание към себе си и другите или са изключително състрадателни към другите, но не и към себе си. Covington (1998, 2002) предполага, че всяка програма за интервенция на жени, лишени от свобода, не само по време на престоя им в затвора, но и след освобождаването, би трябвало да се основава на взаимоотношения, тъй като тези жени и деца се нуждаят от взаимоотношения, които не повтарят преживяванията им на насилие, отхвърляне и загуба като деца или възрастни. Доклад, относно услуги за девойки престъпнички (Belknap, Dunn & Holsinger 1997, стр. 23) съдържа същата идея по отношение на релационната основа на услугата: „Програмите за момчета са по-успешни, когато те се фокусират на правилата и предлагат начини за напредък в контролирана среда, докато програмите за момичета са с по-голям успех, когато се фокусират върху взаимоотношенията с другите хора и предложат варианти да управляват живота си, като запазят тези взаимоотношения незасегнати”.

Идеята за влиянието на културния контекст върху живота на жените има значение в рамките на затвора, защото съответните услуги, програми и плано-

ве се реализират в мултикултурна среда. Като цяло се предполага, (Jordan et al., 1991, цит. по Covington, 2007, стр.9), че има „голямо културно засрамване“ по въпроси като желанието на жените за „връзки, сексуалност и емоционалност“ (Wrenn, 1962). Работата на служителите в затвора би се затруднила много, ако не се превъзмогнат тези табути и не се отчитат правилата, зададени от съответната малцинствена група (Falicov, 1998).

Като се основава на релационния подход, Американската корекционна асоциация (ACA, 1995) смята, че корекционната система би трябвало „да спомага за поддържането и засилването на семейните връзки, особено между родителите и деца“, докато определящите планове и политики за действие в Америка акцентират на взаимоотношенията на лишени от свобода майки с членове на семейството с цел „възможни рехабилитационни ефекти от гледна точка на мотивация за лечение и икономическа отговорност“ (Covington, 2007, стр. 7). Резолюцията на Европейския Парламент от 13 март 2008 (OJ C 66, 20.03.2009) се отнася също до положението на жени в затвор и влиянието на лишаването на родители от свобода върху социалния и семеен живот. В тази резолюция Европейският парламент отбелязва със съжаление, че много жени зад решетките са самотни майки, изгубили контакт с децата си, понякога завинаги. В нея се приканват Комисията и страните-членки да внесат и осъществят алтернативни планове и политики, за да се избегне пълното разделяне, както и да се подпомогнат и насърчат изследвания, свързани с грижите извън затвора от гледна точка на пола с цел да се подобри участието на затворници (мъже и жени) в социалната, семейната и работната сфера. Европейският парламент изисква страните-членки да предприемат всички необходими мерки за оказването на психологическа подкрепа на всички лишени от свобода жени и по-специално на онези, които са били жертви на насилие или малтретиране и майки, отглеждащи децата си сами, за да им осигурят по-добра защита и да подобрят семейните им и социални отношения. Това би увеличило и шансовете им за социална реинтеграция и поддържането на контакт със семействата, ако това не противоречи на интересите на детето.

Важно е осигуряване на обстановка за посещение с атмосфера, различна от тази на затвора, която да позволява съвместни дейности и добър емоционален контакт. Европейският парламент препоръчва на страните-членки да бъде проведено обучение на персонала в затвора, за да се осъзнае особената уязвимост на тези затворници. Трябва да се осигури на затворниците пред- и следродилна грижа, също и часове по родителски грижи, които да са равностойни на тези, които се провеждат извън затвора, както и квалифициран персонал, който да помага на майките, лишени от свобода в изпълнение на родителските им задължения.

1.4. ТЕОРИЯ ЗА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ

Връзката на теорията за жизнения цикъл и този проект засяга един ключов процес в живота на всеки индивид, а именно-родителските и семейни взаимоотношения, и по-специално връзката майка-дете, която може да доведе до отключването на престъпно поведение. Жизненият цикъл се отнася до последователността от социално изградени, степенувани по възраст етапи на човешкия живот, от детството до живота на възрастен (Elder, 1985, цит. по Sandifer, 2008). Силните семейни връзки могат да попречат на някого да тръгне по пътя на престъпността (Sampson & Laub, 1993, цит. по Sandifer, 2008). От друга страна, лишаването на родител от свобода може да предизвика поредица от събития в жизнения цикъл на детето, които да го насочат към престъпни деяния (Hagan & Palonni, 1990, цит. по Sandifer, 2008). Теорията за криминалния жизнен цикъл предлага „многофокусен подход за изследване на семейните взаимоотношения (между партньорите, родител-дете) и как те влияят на поведението на лишените от свобода майки и техните деца.

Според Sandifer (2008) лошите родителски взаимоотношения и слабите връзки родител-дете включват следните характеристики: “липса на загриженост липса на емоционално свързване, дисциплиниращ контрол; продължително отсъствие и криминална проява на родител; груба, непостоянна и безполезна комуникация или лоши методи за възпитание; отхвърляне на родителя; труден контрол; неспособност да се създадат поведенчески ограничения (Farrington, 1986; Glueck & Glueck, 1950; Loeber & Stouthamer - Loeber, 1986; Patterson, Reid & Dishion, 1992, цит. по Sandifer, 2008)”.

1.5. ТЕОРИЯ ЗА СОЦИАЛНОТО НАУЧАВАНЕ

Теорията за социалното научаване и по-специално експериментите с куклата Бобо (Bandura, 1973) показват, че децата научават и имитират поведения, особено агресивни реакции, които са наблюдавали. Компонентите залегнали в основата на учене чрез наблюдение са:

- 1) внимание - включително моделиране на наблюдаваните събития (отличителни характеристики, афективна валентност, сложност, степен на разгърнатост, функционална стойност) и характеристики на наблюдателя (сензорен капацитет, ниво на възбуда, минали възприятия и съхранение);
- 2) задържане – включително символно кодиране, когнитивна организация, повтораемост на символно и поведенческо ниво;
- 3) възпроизвеждане – включително физически възможности, самонаблюдение и точността на обратна връзка;
- 4) мотивация – включително вътрешна и външно подкрепена.

Според Бандура агресията, демонстрирана и подкрепена от родителите, е основен източник за поведенческо моделиране на децата до степен, че те започват да използват същите агресивни подходи в отношенията си с другите. (Бандура, 1976). Според теорията за социално научаване, лишаването от свобода на родител, би могло да бъде причина за антисоциално поведение на децата им, тъй като за тях е по-вероятно да имитират асоциалното поведение на родителя си преди затварянето му. Изводите от малко по мащаб клинично изследване (Sack, 1977) показват, че някои от момчетата, чиито бащи са зад решетките, са били арестувани, като са повторили престъплението на баща им. Според Murray and Farrington (2008) повтарянето на асоциалното поведение от детето се свързва с факта, че то осъзнава престъпното поведение на родителя си, едва след като той отиде в затвора. Не съществуват надеждни доказателства в подкрепа на факта, че лишаването на родителя от свобода помага на детето да осъзнае престъпната постъпка, както и че „осъзнаването медира връзката между лишаването от свобода на родителя и антисоциалното поведение на детето“ (Murray & Farrington, 2008, стр.173).

2. Майки, лишени от свобода

2.1. СТАТИСТИЧЕСКИ ОБЗОР

Официалната информация относно броя на майки, лишени от свобода е ограничена за всички европейски страни, но в особена степен това важи за Балканите. В Европа жените, лишени от свобода съставляват средно около 4,5% до 5% от общата затворническа популация (от 2,9% в Полша до 7,8% в Испания). Този процент вероятно се увеличава в много европейски страни, дори в някои от тях по-бързо от популацията в мъжките затвори (Европейски Парламент, 2008, февруари). По данни на Европейският Съвет (Cliveti, 2008) броят на жените зад решетки в Европа постоянно нараства (от 68% до 410%). Сред страните-членки на Европейския съюз, Обединеното кралство е с най-висок и най-бързо нарастващ процент на жени в затвора (Black, Payne, Lansdown, & Gregoire, 2004). Средното съотношение на лишени от свобода майки в европейските затвори е значително високо, въпреки че съществуват различия между отделните страни. (Cruells & Igareda, 2005). Приетата през 1995 г. Резолюция на Парламентарната асамблея на Европейския Парламент (Препоръка 1257) препоръчва по-ограничено прилагане на присъди с лишаване от свобода за жени (Munro, 2007). Но редица доклади за женските затвори в Европа през изминалото десетилетие потвърждават увеличаване броя на жените, лишени от свобода, както е случаят с женските затвори в Обединеното кралство. Европейският Парламент (2008) съобщава, че повече от половината жени в европейските затвори са майки на поне едно дете. В Гърция и Испания броят на лишените от свобода майки е значително по-голям, в сравнение с този от общата популация жени в затвора.

Подобна е ситуацията със САЩ, където жените, лишени от свобода представляват 10% от цялата затворническа популация, но броят им нараства много по-бързо от този на мъжете (Muth, 2006). Според Covington (2002) този процент се е увеличил три пъти през изминалото десетилетие, а броят на жени, изпратени в затвора за жестоки престъпления, продължава да намалява в САЩ. Като причина за тази тенденция се посочва нарастващият брой на присъди, свързани с наркотични вещества (Covington, 1998).

Лигата за социално благоденствие на децата в САЩ (2004) посочва, че 3/4 от всички жени, лишени от свобода са майки: 72% от тях са полагали грижи за децата си преди да бъдат арестувани, като 2/3 от майките са имали деца под

16-годишна възраст (Muth, 2006). Посочва се (Fearn & Parker, 2004; Harrison & Beck, 2004; LaLonde & George, 2002), че 6% от лишените от свобода жени са били бременни по време на ареста им.

2.2. ПРОФИЛ НА МАЙКИ, ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА

Въпреки че съществуващите научни доказателства за лишени от свобода жени, и по-специално майки, са взети основно от американски проучвания, профилираните на жени затворнички, описани в литературата, имат малко или повече сходни характеристики с тези в Европа. Според данни на Европейския Парламент (2008), мнозинството жени затворнички (в Европа) са на възраст от 20 до 40 години, докато Bloom и сътр. (2003, цит. по Covington, 2004), посочват началото на тридесетте, като най-често срещана възраст за жените, лишени от свобода в САЩ. Следователно, твърде вероятно е тези жени да са майки по време на ареста или да станат скоро такива. Проучвания и на други автори потвърждават, че болшинството жени, лишени от свобода са родители (Dünkel и сътр., 2005). Арестуваните майки, често са основен или единствен родител, полагащ грижи за децата (Cruells & Igareda, 2005; European Parliament, 2008). Освен това, резултати от проучвания в САЩ (Bloom & Steinhart, 1993, BJS, 2000, Covington, 2002) показват, че повечето жени, лишени от свобода са самотни майки, средно с две деца, грижещи се сами за децата си, преди ареста.

Повечето жени, лишени от свобода, са осъдени за престъпления, свързани с насилие, с имуществени щети или наркотици (Quaker Council for European Affairs, 2007; Covington, 2002). Престъпленията с **наркотични вещества** са най-често срещаните сред осъдените жени в САЩ (Bureau of Justice Statistics, 1999; Hotelling, 2008), както и в целия свят (Taylor, 2004).

Регионалният център за Европа на Световната Здравна Организация (2009) посочва висока динамика сред лишените от свобода жени, което се свързва отчасти с факта, че голям брой жени имат кратки присъди. Службата на ООН за борба с престъпността и наркотичните вещества (2008, цит. по WHO Regional Office for Europe, 2009) посочва, че в много страни броят на жените в досъдебно производство, е еквивалентен или дори по-голям от броя на осъдените жени затворнички.

Интересно е, че според международната неправителствена организация Penal Reform International (2007), жените в досъдебно производство могат да имат наложени ограничения при поддържането на контакт със семействата. Други данни от щатски затвор в САЩ (Mumola, 2000) показват, че 60% от осъдените майки осъществяват седмично контакт с децата си, основно по имейл или по телефона, а не лично. Службата на ООН за борба с престъпността и наркотичните вещества (2008) счита, че основен фактор за ограничения брой

редовни **посещения** в затвора, е разстоянието и разходите за посещенията на лишени от свобода майки, които са далеч от домовете си. Такива разходи за посещение биха могли да се превърнат в истински товар за лишените от свобода майки и техните семейства, които често живеят в по-лоши икономически условия от мъжете, лишени от свобода или други жени от населението в икономически неблагоприятно положение (Hotelling, 2008).

Според данни на Регионалното бюро за Европа на СЗО (2009) голяма част от жените, лишени от свобода през целия си живот са жертви на някакъв вид насилие. Резултати и от други доклади от женски затвори (Cruells & Igareda, 2005, UNODC, 2008) потвърждават големия брой жени, жертви на насилие в детството си и от интимния партньор. Лишените от свобода жени, осъдени за извършени престъпления с насилие, обикновено са били физически и/или сексуално малтретирани от човека, когото са нападнали, като например съпруг, бивш съпруг или партньор (Covington, 2002).

Голяма част от лишените от свобода жени имат проблеми, свързани с **употреба на наркотични вещества**. Резултати от проучванията показват, че това се среща в много по-висока степен сред жените, отколкото сред мъжете-ворници (Quaker Council for European Affairs, 2007; Covington, 2002), European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2004, цит. по WHO Regional Office for Europe, 2009). Посочва се, че близо 75% от жените са имали проблеми с наркотици или алкохол по време на ареста им (Fowler, 2002, WHO Regional Office for Europe, 2009).

Същият доклад (цит. по WHO Regional Office for Europe, 2009) дава данни и за значително висока степен на психични **проблеми** сред лишените от свобода жени, като посттравматично стресово разстройство, депресия, тревожност, фобии, неврози, самонаранявания и самоубийства. Според данни от други проучвания (Covington, 2007; Bastick, 2005, цит. по в WHO Regional Office for Europe, 2009, стр.26) жените, лишени от свобода, имат „психични проблеми в много по-висока степен от мъжете-затворници и общата популация“. Резултатите от друго проучване на жени-затворнички в Англия и Уелс (цит. по в WHO Regional Office for Europe, 2007) показват, че 90% от тези жени имат диагностицирано психично разстройство, употреба на наркотични вещества или и двете едновременно. Данните сочат, че 9 от 10 лишени от свобода жени имат поне един от следните проблеми: невроза, психоза, разстройство на личността, алкохолна или наркозависимост.

Въпреки че **самоубийствата и самонараняванията** извън затвора са по-характерни за мъжете, отколкото за жените (цит. по WHO Regional Office for Europe, 2009), в местата за лишаване от свобода тази тенденция е с обратен знак (Quaker Council for European Affairs, 2007). Регионалният център за Европа на СЗО (2009) посочва също по-висок брой на самоубийствата сред жените както по време на ареста, така и в ранния период на лишаването от свобода.

Въпреки че майчинството се счита за протективен фактор срещу самоубийства на жени в общата популация, това не се отнася за лишените от свобода майки, отделени от децата си (Corston, 2007).

2.3. РИСКОВИ ФАКТОРИ, ПОТРЕБНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

С оглед разработване и приложение на ефективни интервенции за лишените от свобода майки, е необходимо да се познават спецификите на тези жени. Ефективността на прилаганите програми зависи от вземане под внимание на контекста по отношение живота на жените (Abbott & Kerr, 1995).

Според данни на Регионалния офис за Европа на СЗО (2009) във всичките 53 страни, жените затворнички са малцинство, в сравнение с популацията на мъжете затворници в Европа (4–5% средно). Следователно, в тази затворническа система с преобладаващо мъжко присъствие, потребностите на жените често са игнорирани или остават скрити (WHO Regional Office for Europe, 2009). Covington (2002) посочва също, че корекционните програми за затворите се разработват предимно за мъже, докато жените остават в сянка.

Причините за широко разпространената представа, че лишените от свобода майки са **рискова група по отношение на родителската им роля са следствие на** оскъдните данни в литературата за влиянието на разделянето на майката от децата; проблеми със злоупотреба на наркотични вещества; психично-здравни проблеми; собствена история за малтретиране и отхвърляне като деца или като пълнолетни. Предполага се, че недостатъчните грижи, които майките зад решетки са получавали като деца (Browne, 1989) и условията в затвора (Hairston and Lockett, 1985, цит. по Browne, 1989) могат да повлияят неблагоприятно личността им и родителската роля.

Отделянето на майката от детето/децата поради влизането в затвор се свързва с двустранния процес на тъга по загубата на родител (както при смърт или развод) и приспособяването към новите условия на живот, както за майките, така и на детето/ децата (Browne, 1989; Parke & Clarke-Stewart, 2002). Като цяло родителските грижи се свързват със специално отношение, поведение и емоционални реакции (Chase-Lansdale & Pittman, 2002), като „сърдечност и отзивчивост“ към нуждите или настроенията на детето. Те предразполагат развитието на сигурна привързаност, контрол и дисциплина – чрез създаването на ограничения за детето, докато подпомагат неговата независимост; когнитивна стимулация - чрез включване и обучение в ключови умения; моделиране на отношения, ценности и поведение - чрез предаването им на детето; предпазване - чрез изграждане на връзка с външния свят, например с училище, общност; ежедневни дейности и традиции в семейството - чрез създаването на всекиднев-

ни дейности, помагачи на детето да структурира очакванията си. Лишаването от свобода нарушава реализирането на тези родителски задачи и често майките губят връзка с ежедневието на децата си (Moore, 1995). В почти всички общества от майката се очаква да бъде основният човек, който полага грижи и поема основната отговорност за детето. (Wortis, 1974, цит. по Moore, 1995).

Независимо от расата и възрастта им, лишените от свобода майки съобщават за **чувства на срам и вина**, тъй като са извършили престъпления, които са ги разделили с децата им (Baunach, 1985). В резултат на влизането в затвора, майките често преживяват „яд, безпомощност и вина от това, че са отделени от децата и че са неспособни да се грижат за тях” (Barry, 1987, цит. по Dodge & Poguebin, 2001). Отчаянието и депресията са описани като преобладаващи емоции при жените, лишени от свобода, дори и при тези, които се определят като неадекватни родители, когато живеят с децата си (Crawford, 1990, цит. по Dodge & Poguebin, 2001). **Страхът от загуба на попечителство** над децата е друга причина за тревожност (Bloom, 1995, Fletcher, Shaver & Moon, 1993, Knight, 1992, Pollock-Burne, 1990, цит. по Dodge & Poguebin, 2001). Coll и сътр. (1998) определят честите прояви на негативизъм, манипулация, нарушаване на правилата и конфликти сред лишените от свобода жени като „борба за оцеляване“ и реакция, породена от завладяващите ги чувства на срам, вина и мъка, които майките изпитват от раздялата с децата си.

Предполага се, че отделянето от децата, поради влизане в затвора, провокира **страдание, свързано с родителските грижи**, което се проявява в психологическа и поведенческа неприспособимост, негативни прояви в затворническата среда (Houck and Loper, 2002, цит. по Kennon, Mackintosh & Myers, 2009) и застрашава самочувствието на майките (Dodge & Poguebin, 2001). **Houck and Loper** (2002, цит. по Kennon et al., 2009) изследват специално родителския стрес в група от жени затворнички и откриват, че симптомите на повишена тревожност и депресия са свързани с невъзможността за изпълнение на родителската роля. Данни от друго проучване (Fogel and Martin, 1992, цит. по Kennon et al., 2009) с 35 майки затворнички показват, че за много от майките най-големият стрес в затвора свързан с отделянето от семейството и тревогата за децата им. Едно сравнително ново проучване (European Parliament, 2008, February, p. 14) потвърждава, че „загубите и отделянето от деца са сред най-често посочвания във всички доклади източник на болка в затвора за жените”. Различни социално-поведенчески проблеми, като недостатъчни умения за общуване, поведенчески разстройства, опозиционни разстройства и хиперактивност с дефицит на внимание са характеристики от типичния профил на майки, лишени от свобода (Palusci, Crum, Bliss и Bavolek, 2008). Резултати от проучването на Brown (1989) показват, че майките затворнички имат рисково родителско поведение, вследствие ниското самочувствие и липсата на емпатия към децата. Значително влияние върху поведението на майките в затвора оказ-

ват раздялата с децата им, ограничената или несъществуваща комуникация или посещения и стресът, относно отглеждането и възпитанието на децата, докато са зад решетките (Covington, 2002).

По време на изтърпяване на наказанието в затвора майките изпитват страх, трудности в приспособяването и резервираност относно родителските си умения, особено след освобождаването им (Baunach, 1979; Charman 1980 цит. по Browne, 1989). Друго проучване потвърждава, че лишени от свобода споделят за слабостите си като майки и желанието да „поддържат връзки с децата, като обикновено липсва реална представа за трудностите, с които биха се сблъскали, за да се интегрират в семейството” (Hanlon et al., 2004, цит. по Hanlon и сътр. 2007, стр. 354). Заключениеята от друг литературен обзор (Bruns, 2006) показват също, че лишени от свобода майки изразяват желание да създадат и поддържат връзка с децата си и се надяват да си възвърнат родителските права след освобождаването.

Едновременно със „самотата от раздялата“ с децата си, лишени от свобода майки често преживяват и допълнителна **раздяла** - тази със **съпруга или партньора си** (Dodge & Pogrebin, 2001, стр. 43). Според Stanton (1980, цит. по Dodge & Pogrebin, 2001) **семейното положение** на голям брой лишени от свобода **се променя** по време на престоя им в затвора, тъй като съпрузите или партньорите им се развеждат с тях или ги изоставят. Следователно за лишени от свобода майки, за разлика от бащите затворници, изглежда невъзможно „да разчитат на съпруг или някой значим за тях човек, който да осигури дом за техните деца“ (Rafter, 1985, цит. при Dodge & Pogrebin, 2001 р. 43), което провокира у тях повече стрес. Bloom and Steinhart (1993) съобщават, че само 22% от жените затворнички заявяват, че могат да разчитат на съпруга си или интимния партньор **да поеме отговорност**, докато те са в затвора.

Стигматизирането на лишени от свобода майки също им носи огромни негативи, тъй като те често се възприемат от обществото не само като престъпници, но и като неспособни родители (Dodge & Pogrebin, 2001). Общата представа за майките, лишени от свобода е, че те са некомпетентни родители, които не могат да осигурят подходящи условия за децата си (Coll et al., 1998, както е цит. Covington, 2002). Половите стереотипи влияят на вярванията относно ролите, които мъжете и жените заемат в обществото. Според Covington, (2002, стр.2) когато обществото очаква жената да бъде възпитател и най-важният човек, грижещ се за децата, „на една бременна наркозависима жена се гледа с презрение, защото тя нарушава представата на обществото за добра майка“. Качествени данни от не структурирани интервюта с жени, освободени под гаранция в американско корекционно заведение (Dodge & Pogrebin, 2001) показват, че лишени от свобода майки често се възприемат като лоши, споделят за изоставяне от съпруга или партньора и приемат принудителното изоставяне на децата като непреодолим проблем. Срамът за тези жени, при

освобождение под гаранция произлиза от това, че са неспособни да отговорят на обществените очаквания за добър родител, жена и/или отговорен гражданин (Dodge & Pogrebin, 2001). Етикетът „лоша майка“ (Burkhart, 1973) е непоносим за лишената от свобода. Тя преживява болка от социалната стигма и се самонаказва, чувства срам и вина, свързани с приетите норми и правила (Cochran, Chalin, Wood & Sellers, 1999, Grasmick & Bursik, 1990, цит. по Dodge & Pogrebin, 2001), което продължава дълго след излизането от затвора. Освен това социалната стигма, асоциирана с престъпно поведение, се превръща в основна характеристика на женската личност (Becker, 1963).

Според Fagan and Hawkins (2001, стр. 127). „**затворническата среда омалявава родителската роля**“, което означава, че обстановката в затвора не се смята за безопасно място, за разкриване и изразяване на по-дълбоки чувства за това, че си родител. Освен това, **контекстът на затвора изисква** и налага подчинено положение на затворника, водещо до „поведение, затрудняващо поемането на отговорност за децата“ (Baunach, 1979 цит. по Browne, 1989, стр. 212), което допълнително ролята на майката. Американската затворническа система, както е описано от Covington (2000), насърчава преследването, срама, заучената безпомощност и нарушаване на човешките права. Изолацията, затварянето в малки килии, могат да предизвикат повторно травмиране (Johnsen, 2006; Covington, 2000, цит. Sandifer, 2008). Географската дистанция възпрепятства децата да посещават майките си, особено, ако се вземе под внимание, ограниченият брой женски затвори в повечето страни. Изчислено е, че почти половината от жените затворнички се намират на повече от 50 мили разстояние от домовете си и в тези затвори има значителен спад на отчетените посещения (Munro, 2007).

Много жени зад решетките **са израснали в проблемни семейства**, главно поради нарко- или алкохолна зависимост на родител, физическо или сексуално малтретиране и лишен от свобода на родител (Chesney-Lind, 1997; USDJ, 1994, 1999 цит. по Sandifer, 2008). Според Модела за предаването между поколенията на дисфункционални семейни взаимоотношения, получените лоши и недостатъчни родителски грижи, могат да отглеждат децата си по начин, който ги излага на риск от антисоциално поведение или извършване на престъпление (Sandifer, 2008). Нещо повече, от гледна точка на социалното научаване, израстването в семейство с прояви на малтретиране и злоупотреба, научава човек да възприема агресията за надежден начин за справяне с другите и е много вероятно той да проявява агресивно поведение и в бъдеще (Bandura, 1973, цит. по Kwong и сътр. 2003). Според Browne (1989) че голям процент от пълнолетните, замесени в престъпна дейност, са били малтретирани и отхвърляни като деца. Много вероятно е те да постъпят по същия начин със собствените си деца (Alfaro, 1986, Garbarino & Gronginger, 1983, Len, 1978, Velimesis, 1975, цит. по Browne, 1989). O'Brien (2001) в качествено изследване, определящо факторите,

които насърчават успешната ресоциализация на жените след освобождаването им подчертава, че те се опитват да възстановят разрушените взаимоотношения със собствените им майки, които са се грижели за непълнолетните им деца по време на престоя в затвора. Десет от осемнадесет проучвани майки, лишени от свобода са посочили, че взаимоотношенията с майките им били почти винаги проблемни и понякога, свързани с насилие. За някои от тези 10 жени, провалът да възобновят добрите взаимоотношения с майките пречи на способността им да се върнат обратно към първоначалната родителска роля по отношение на собствените им деца.

Covington (2002) посочва, че много жени, лишени от свобода са се сблъскали със съдебната система още като малолетни, при бягства от дома, където е имало прояви на малтретиране (физическо и/или сексуално). При такива обстоятелства престъпленията, свързани с употреба на наркотични вещества, проституция и недвижимо имущество, се превръщат в начин на живот за болшинството от тези момичета и жени. Covington (2002) подчертава и значението на пола, относно извършването на престъпления, тъй като жените са изложени на по-голям риск от сексуално и домашно насилие. Тези рискови фактори се оказват „основните корени за последващо престъпление и зависимост” (Pollock, 1998 е цит. при Covington, 2002). **Взаимоотношенията на база малтретиране** са нещо обичайно в живота на повечето жени и момичета в корекционната система (Chesney-Lind, 1997; Owen & Bloom, 1995). Престъпните прояви на жените затворнички често са свързани с интимните им взаимоотношения и значимостта, която те имат в живота им (Covington, 2007). По-конкретно жените често първо се вълечат в употребата на наркотици от партньорите си, които обикновено продължават да ги снабдяват. В такива случаи проституцията или други престъпни действия често са средство за някои жени да снабдяват партньорите си с наркотици и когато не успеят да направят това, последните отговарят с насилие (Covington, 2007). Резултатите от проучване на жени, лишени от свобода (Coll & Duff, 1995 цит. по Covington, 2007) показва, че 70 % от тях са били многократно малтретирани вербално, физически и/или сексуално като пълнолетни.

Голям брой майки затворнички имат **проблеми с наркозависимостта** (European Parliament, 2008, February). Според Регионалния център за Европа на СЗО (2009), лишаването от свобода често води до повишен риск от сериозно заболяване или невъзможност за възстановяване от съществуващо заболяване или зависимост. Освен това затворничките, които са влезли здрави, са изложени на голям риск от заразяване с ХИВ, туберкулоза, проблем с наркотици или проблеми с психичното здраве (WHO Regional Office for Europe, 2009). Редица автори (Finkelstein, 1993, Finkelstein & Derman, 1991, Wilsnack et al., 1986, цит. при Covington, 2007) посочват по-висок риск за злоупотреба с наркотици сред жени, лишени от свобода, при които е налице социална изолация,

например самотните майки, безработните, разведените, овдовелите или наскоро разделилите се. Проучванията (Hanlon и сътр., 2004) върху опита с грижите на наркозависимите майки, лишени от свобода показват, че повечето от тях са имали трудности с изпълнението на основната им родителска роля (да полагат грижи за децата си) и по този начин развивали чувство на некомпетентност или неспособност.

Още една важна характеристика сред тези жени е голямото разпространение на **проблемите с психичното здраве** (Eddy и сътр., 2001), като шизофрения, биполарно разстройство и депресия се срещат около 3 пъти по-често в сравнение с общата популация (Terlin, 1990). Според други проучвания за психичното здраве на затворници в Англия и Уелс (Birmingham, 2003) при 57% от осъдените жени затворнички и 76% от жените под арест се отрива психично разстройство (включително и злоупотреба с наркотични вещества). Като един от най-важните рискови фактори за депресия, тревожност и самонараняване при майки, лишени от свобода се посочва безпокойството за децата им (The European Parliament, 2008, February).

Kennon, Mackintosh and Myers (2009) посочват, че повечето майки затворнички биха искали да възстановят основната **си роля по отглеждане на детето след освобождаването им**.

Членовете на семейството, които са се грижили за децата по време на престоя на майката в затвора, очакват тя да поеме грижите за детето веднага след освобождаването (Young & Smith, 2000, цит. по O'Brien & Young, 2006). Независимо от естеството на връзката майка-дете преди влизането в затвор, майките се нуждаят от развиване на родителски умения по време на престоя в местата за лишаването им от свобода (Loper & Tuerk, 2006 цит. по Kennon et al., 2009). Освен това начинът, по който майките се справят с емоционалните си проблеми по отношение на влизането им в затвора, оказва влияние върху това как техните деца ще се приспособят към новите условия (Hairston, 2007). Лишаването от свобода не води задължително до нарушаване на добрите взаимоотношения с децата. От значение е тези отношения да се поддържат или изградят отново след освобождаването на майка, когато това е в най-голям интерес за децата (O'Brien & Young, 2006). Важно е да се отбележи, че резултатите от качествени проучвания показват, че лишените от свобода майки открито заявяват желанието си да направят най-доброто за децата си (Kazuga, 2001; O'Brien, 2001; Smith et al., 2004, цит. по Cecil et al., 2008).

2.3.1. Бременни, лишени от свобода

Бременните, лишени от свобода се сблъскват с много повече предизвикателства в сравнение с другите майки, поради **силно рисковата им бременност** и болезненото преживяване от наложената **раздяла с децата** малко след раждането им. (Hotelling, 2008). Освен стреса, свързан с бременността, бременните се притесняват за предстоящото раждане, възможната раздяла с новороденото и къде ще бъде настанено бебето след раждането му (Daane, 2003).

Различни автори (Baldwin & Jones, 2000, цит. по Hotelling, 2008) посочват, че за бременните, лишени от свобода, **липсват подходящи услуги**, включващи медицински, хранителни, образователни и специфични грижи, както и семейна подкрепа. Тяхната бременност се счита за рискована, защото често е придружена от злоупотреба с психо-активни вещества, тютюнопушене и болести, предавани по полов път (Baldwin & Jones, 2000; Covington, 2000; Fearn & Parker, 2004; LaLonde & George, 2002), слаба социална подкрепа и преживяно малтретиране. При бременните, лишени от свобода **има повишен риск** за перинатална и постнатална заболяемост и смъртност (Understanding Prison Health Care, 2002, цит. по Hotelling, 2008; Siefert & Pimlott, 2001, цит. по Fearn & Parker, 2004). Освен високият процент на детска смъртност, „за бебетата, родени в затвор е вероятно да имат забавяне на растежа, да са родени преждевременно и да имат нужда от интензивна неонатална грижа” (Fearn & Parker, 2004, стр. 38).

Липсата на (официална) политика за бременни затворнички в много институции, както и отсъствието на специализиран персонал и налични здравни услуги за лишените от свобода бременни жени, особено зависимите към наркотици (Siefert & Pimlott, 2001, цит. по Fearn & Parker, 2004), създава рискове за здравето и благополучието на майката и новороденото.

В същото време затворът може да бъде единственото място за някои бременни жени, което им осигурява подслон, защита от недохранване, от партньори, които ги малтретират и от злоупотреба с наркотични вещества (Hotelling, 2008). Резултати от проучвания показват, че колкото по-дълго бременната жена престоява в затвора преди раждането, толкова „са по-добри последиците от раждането и по-голямо е теплото на новороденото” (Daane, 2003, цит. по Fearn & Parker, 2004, р. 38). Там, където е осъзната нуждата от специални здравни грижи е повишено качеството предоставените услуги (Fearn & Parker, 2004). Нещо повече, според Hotelling (2008, стр.38) „неуспехът да се осигурят профилактични и лечебни грижи за майките, лишени от свобода, може да струва на обществото много повече от финансирането на програми, които биха могли да подобрят привързаността и родителското поведение, да осигурят по-добро лечение на наркозависимите и да намалят рецидивите”.

Като заключение бихме искали да посочим някои акценти от Резолюцията на Европейския парламент от 2008 година:

- Психическото и физическо здраве на майката е свързано с това на детето. Запазването на семейните връзки е основен инструмент за предотвратяване на рецидив и за ресоциализация и право на всички лишени от свобода, техните деца и останалите членове на семейството. Често упражняването на това право е доста усложнено по отношение на жените, поради редките срещи и географската отдалеченост на женските затвори.
- Бременните жени, които са в затвора, трябва да получават подкрепа, информация и основните необходими услуги за правилното протичане на бременността и майчинството им, балансиран хранителен режим, подходящи санитарни условия, свеж въздух, физически упражнения, грижи преди и след раждане.
- Голяма част от жените, лишени от свобода, са били жертви на насилие, сексуален тормоз или малтретиране в рамките на семейството или двойката, много от тях се намират в ситуация на икономическа и психологическа зависимост. Всички тези елементи са пряко свързани с престъпното им минало и с наличието на физически и психологически последствия, като например посттравматичен стрес. Трябва да бъдат въведени мерки, адекватни на специфичните нужди на жените, лишени от свобода.

2.4. ПРОГРАМИ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ С РОДИТЕЛИ

Въпреки че през последните няколко години са развити различни услуги, насочени към специалните нужди на лишените от свобода майки, (Covington, 1998; Zlotnick, Najavits, Rohsenow, Johnson, 2003), те все още не са широко разпространени. Поради липсата на програми за родители в женските затвори, за много жени е трудно да поддържат идентичността си като майки по време на престоя си там. Пенетенциарната система, която понякога не желае да разглежда лишените от свобода майки като родители (Raikes, 2009). Van Voognis и сътр. (2008) акцентират на значимостта от **оценяване на потребностите**, особено за жени, лишени от свобода, преди реализирането на каквито и да е интервенции за тази популация. Подчертава се, че съществуващите програми са били разработени първоначално за мъже, а след това са прилагани и при жени, поради което специфичните потребности на майките не са дефинирани. Резултатите от наличната литература относно програмите, съобразени със спецификите на пола в затворите (Belknap & Holsinger, 2006, Blanchette, 2004, Blanchette & Brown, 2006, Brennan, 1998, Brennan & Austin, 1997, Farr, 2000, Reisig, Holtfreter, & Morash, 2006, цит. по Voorhis et al., 2008) показват недостиг на оценки за потребностите на лишените от свобода жени по отношение на психично здраве, травма и малтретиране, родителски грижи и деца, отношения, полза за самите тях, самоуважение, лична безопасност

и бедност. Описаните в литературата програми за интервенция при майки, лишени от свобода варират по отношение на извадката, съдържанието (например родителска компетентност, комуникационни умения) и използваните техники (например ролева игра, групови дискусии), но всички те са наречени **„програми за обучение на родители“** (Kaminski et al, 2008; Parke & Clarke-Stewart, 2002). Въз основа на мета-анализ на компонентите, свързани с ефективността на родителските програми, Kaminski и сътр. (2008) ги разделят на две големи категории: **„превантивни“**, които акцентират на предотвратяване на неблагоприятни последици за детето (малтретиране и отхвърляне) и **„терапевтични“ интервенции за родители**, които целят да разрешат проблеми в поведението на детето.

Национално проучване на програмите за родителски грижи (Clement, 1993, цит. по Kennon et al., 2009) за жени, лишени от свобода, проведено в 43 затвора в САЩ, показва **съществени различия** по отношение на продължителността, съдържанието и недостатъчната **квалификацията на учителите**. Един нов литературен обзор (Sandifer, 2008) показва съществуването на твърде малък брой проучвания за оценка и апробиране на програмите, с цел доказване ефективността им по отношение усъвършенстване на родителските умения и подобряване взаимоотношенията родител-дете.

Родителските програми могат да бъдат определени като интервенции, насочени към подобряване на родителската роля на майката и бащата и поведението, уменията или отношенията им (Pollock, 2002). Съществуващите програми за обучение на родители, предназначени за общата популация често не отговарят на специфичните нужди на лишените от свобода родители и затова не могат да бъдат директно прилагани. (Loper & Tuerk, 2006). Типичните програми за обучение на родители не са съобразени с условията на затвора. Много от преподадените умения не могат да бъдат реализирани директно (Kennon et al., 2009), поради физическата дистанция между майките, лишени от свобода и техните деца, както и ограничените посещения (честота и продължителност). Статически данни от американските затвори (Bureau of Justice Statistics, 2000, as cited in Kennon et al., 2009) показват, че повече от половината лишени от свобода майки (54%), никога не са били посещавани от децата си. Нещо повече, контактът с децата им често е ограничен от правилата в затвора. Програмите за лишени от свобода майки варират от родителски класове (от по няколко часа) до детски стаи в затвора, където майките и децата им живеят заедно.

В общата популация, **програмите за поведенческо обучение за родители** включват само родители, предимно в малки групи, водени от фасилитатор, като се следва специална програма (6 до 15 сесии с продължителност от един до два часа) (Kumpfer & Alvarado, 2003). Родителите, участващи в програмите, научават алтернативни методи за положителни и здравословни взаимоотношения с децата си чрез: подобряване на комуникацията с изпращане на ясни пос-

лания, позитивна игра или трансформиране на нежелано поведение (Kumpfer & Alvarado, 2003). Някои от най-често използваните методи са: кратки лекции, дискусии, интерактивни упражнения, моделиране², ролеви игри³, анализ на поведението на децата.

Резултатите от проучване, оценяващо ефективността на поведенчески програми за родители (Knapp & Deluty, 1989; Patterson et al., 1993; Patterson & Narrett, 1990, цит. по Kumpfer & Alvarado, 2003) показват, че при високо-рискските родители (като тези с нисък социално-икономически статус), ролевите игри се считат за по-ефективен метод от дискусиите или лекциите, като е необходима продължителност от поне 45 часа. Нещо повече, резултати от проучвания показват някои подобрения на родителските практики (например ефективно използване на методите за дисциплина) и намаляване на конфликтното поведение на децата.

Barlow and Coren (2004) правят обзор на публикации с цел проучване доколко програмите с групи родители са ефективни по отношение подобряването на психо-социалното здраве на майката (тревожност, депресия и самооценка). Критериите за включване в обзора са наличие на програма с група родители и използване на стандартизиран инструмент за оценка психо-социалното здраве на майката. Резултатите показват, че програмите за родители, независимо от вида или съдържанието им, могат да бъдат ефективни за подобряването на важни аспекти от психо-социалното функциониране на майката. Интересно е, че мета-анализът от проследяване състоянието на майките показва повишаване на самооценката, намаляване на депресивните симптоми и приспособяване към брака.

Друг мултикомпонентен подход са **програмите за обучение и създаване на умения на родители**. Те включват поведенческо обучение, обучение за житейски и социални умения на деца и практически сесии за родители (Kumpfer & Alvarado, 2003). Такива подходи често са насочени към високо рискови групи деца и семейства (Kumpfer & Alvarado, 1998). Родители и деца посещават различни групи и семейството прекарва известно време заедно. Родителите съвместно с децата си се обучават чрез терапевтични дейности (Foreland & McMahon, 1981, Herschell et al, 2002, Nixon et al., 2003, цит. по Kumpfer & Alvarado, 2003), с цел подобряване позитивната игра, в която се следва детето и се редуцират поведения на заповеди и наказания (Kumpfer & Alvarado, 2003). Този подход е оценен като ефективен по отношение (Egeland & Erickson, 1990 цит. по Kumpfer & Alvarado, 2003) подобряване връзката родител-дете и постигнати положителни промени в поведението на децата с емоционално-поведенчески проблеми. Интервенциите, включващи общи занимания за деца и ро-

² Демонстрации на живо или на запис на поведение на родители.

³ Възможности по време на сесия, да се упражняват умения с фасилитатор или с друг участник.

дители, са по-ефективни при деца в началния и прогимназиалния курс (Kumpfer & Alvarado, 2003),

Липсват данни за ефективността от прилагането на такива програми с групи от майки, лишени от свобода. Но има доказателства (Clements, 1986, Hairston, 1987, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002), че програмите, които включват семейството (без родителя, лишен от свобода) могат да имат успех след освобождаването на затворници, при условие, че същите са поддържали връзка със семейството си по време на престоя зад решетките. Програмите за интервенция, насочени към семейства, в които има лишен от свобода родител, могат да имат различна цел - подобряване брачните отношения или предоставяне услуги за всички членове на семейството (Parke & Clarke-Stewart, 2002). Чрез подобряване на родителските грижи се цели позитивно повлияване на качеството на брачните отношения, тъй като е добре известно негативното влияние на лошите взаимоотношения между родителите върху детето (Grych & Fincham, 2001). Има данни (Parke & Clarke-Stewart, 2002), че в много страни (като например Мексико, Швеция, Дания, Канада и САЩ) се предлагат общи семейни услуги, докато единият родител е в затвора.

Друга интервенция (по-често срещана в САЩ) за майки, лишени от свобода, са програмите за посещение, в рамките на които се предлагат зони за игра на деца и родители, продължителни посещения, по-гъвкави графици и специални сектори за деца (Clement, 1993, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002). Такива програми осигуряват транспорт за децата, образователни и занимателни дейности за майката и детето (например арт-дейности, игри, четене и др.) в помещение, предоставено от затвора (Snyder-Joy, Carlo, 1998; Fishman, 1983; Bloch & Potthast, 1998 цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002).

Анализът на „Програма за момичета скаути зад решетките“ (Bloch & Potthast, 1998), показва че честите посещения на дъщерите при майките им, подобряват връзката майка-дъщеря, повишават самооценката на децата и намаляват проблемите, свързани с раздялата. Snyder-Joy and Carlo (1998, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002) осъществяват програма за посещение на 40 майки и децата им, чрез осигуряването на специални месечни срещи в допълнение към редовните такива. Резултатите от интервюта с 31 от тези майки показват, че участието в програмата намалява страховете на майките относно родителските им способности и се наблюдава подобро справяне при децата, в сравнение с контролната група (27 майки от списъка на чакащи за включване в програмата). Интересен е фактът, че не се наблюдава разлика в разбирането на майките за качеството на техните взаимоотношения с децата между експерименталната и контролната група. Muth (2004) посочва ползите от „упражненията по грамотност“ за лишени от свобода майки и техните деца, тъй като четенето и писането често са двата най-важни начина за комуникация между родителите затворници и техните деца, дори и когато родителят е с ограничена

грамотност. Целта на програмите за грамотност е да подкрепят родителите, лишени от свобода и техните деца да се научат да четат и пишат. Ports (2003, цит. по Muth, 2006) описва 10-седмична програма за грамотност, реализирана в затвор и насочена към майки, лишени от свобода. Упражненията по грамотност включвали писане на дневник, четене на детски книжки, дискусии и разкази в писмена и устна форма. Целта е да се засили взаимодействието майка-дете чрез телеконференции, аудиозапис на книги и съобщения. Резултатите показват, че комуникацията майка – дете чрез писмена кореспонденция се е подобрила и увеличила, както в качествено, така и в количествено отношение. Друг пример на програми за грамотност, насочени към лишени от свобода майки, е програмата M.O.T.H.E.R.S. (Mothers of Tots Help Expand Reading Skills), проведена в три затвора в Северна Каролина (САЩ) с цел да помогне на майки да четат с децата си (Cunningham & Baker, 2003). Като цяло, повечето програми за грамотност на семейството, включително и тези в затвора, акцентират на две ключови концепции, които са от особено важност в затворническите среди (Muth, 2006), т.е. нуждата от изграждане на *доверие* и уважение между учителите и обучаващият се лишен от свобода родител.

Kaminski и сътр, (2008) правят преглед на програмите за обучение на родители, целящи превенцията на ранни поведенчески проблеми при деца (0-7 години). По-долу се представят някои от темите, разглеждани в групите:

- знания за развитието на детето, поведението и подходящата грижа за отглеждането му;
- научаване на позитивни несанкционирани взаимоотношения с детето;
- отзивчивост и чувствителност към емоционалните и психологически потребности на детето;
- ефективна комуникация, включваща активно слушане;
- възпитание чрез даване на ясни и съответни за етапа на детското развитие послания;
- техники за насърчаване и наказание;
- подпомагане социалните умения на детето чрез споделяне и сътрудничество;
- подпомагане развитието на езика и грамотността на децата.

От направения обзор, като най-прилагани методи се посочват: ръководства, поведенческо моделиране с демонстрации на живо или на запис; даване на задачи за домашна работа (писмени, устни или поведенчески), ролеви игри и упражнение с фасилитатор или друг участник. Освен това в програмата са включени и допълнителни теми, като справяне със стреса, управление на гнева и др. Резултатите от мета-анализа на Kaminski и сътр.(2008) показват, че програмите, които залагат на интерактивни методи, имат значително по-голяма ефективност в сравнение с програмите без този компонент.

Програмите за родители могат да бъдат ефективна интервенция и при наркозависимите майки, Suchman и сътр. (2004) посочват, че програмите за по-

веденческо обучение на родители, насочени към високо рискови майки като наркозависимите, имат малък успех в подобряването на отношенията родител-дете или психологическото приспособяване на детето, когато не обръщат внимание на емоционалния характер на връзката. За високо рискови групи от майки като, наркозависимите се предлагат интервенции, базирани на теорията на привързаността. В рамките на такива интервенции се предоставя основна информация, свързана с развитието, емоционалните потребности на децата, психо-социалните им умения и динамиката в отношенията (Suchman et al., 2004). Като цяло, интервенциите за родители, целящи промяна в нагласите към привързаността са малко на брой и без установени резултати за ефективност.

В заключение можем да кажем, че ефективността на интервенциите за родители, лишени от свобода не е достатъчно добре проучена.⁴ Като причини за това могат да се посочат методологичните ограничения: липса на контролни групи, неуспехът да се изведат систематични оценки за влиянието на интервенциите; използване на нестандартизирани инструменти и ограниченото проследяване, с цел оценка на дългосрочните ефекти на интервенцията (Parke & Clarke-Stewart, 2002).

2.5. ТРУДНОСТИ ПРИ ПРОУЧВАНИЯТА И ИНТЕРВЕНЦИИТЕ ЗА МАЙКИ, ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА

Според Dallaire (2006) недостатъчният брой на проучвания с висока надеждност при родители, лишени от свобода и техните деца може да е свързано отчасти с някои специфични характеристики на тази популация, както и със затворническата среда.

Като основни рискове и пречки (Dallaire, 2007; Eddy, Powell, Szubka, McCool, Kuntz, 2001), затрудняващи интервенциите с майки, лишени от свобода и/или техните семейства се посочват:

- Незнанието на децата, че майка им е в затвора.
- Голямо разпространение на психически разстройства при майки, лишени от свобода.
- Последниците върху детето от злоупотребата с алкохол и психоактивни вещества преди раждането.
- Недоверието към проучването или неприемането на проекта, главно от служителите в затвора, които осигуряват присъствието на майките затворнички за участие в класовете за родители.
- Бариири, свързани със самите затворници.

⁴ Някои интервенции за родители, близки до дейностите на проекта „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“, са представени по- подробно в края на това Ръководство (виж Приложение 1).

- Eddy и сътр. (2001, стр.58) описват специфична интервенция и посочват, че „на проекта се гледаше със скептицизъм от много затворници“, защото това бе „интервенция, съдържаща интервюта на чувствителната тема за семейно насилие и часове за развитието на детето и ненасилствени форми на дисциплина“.
- Преходност на затворническата популация (затворници в досъдебно производство или преместване в други затвори).
- Ниската грамотността и не владеенето на езика могат да затруднят комуникацията.
- Динамичната семейна структура на лишените от свобода и трудният достъп до децата.

Осъществяващите интервенциите не трябва да пренебрегват „отношенията при съвместно полагане на грижи“, които съществуват между майките, лишени от свобода и настоящия попечител(и) на децата им (в много случаи бабата). Подобряването на тези отношения често играе ключова роля за изграждането на пълноценни семейни връзки (Cecil, McHale, Strozier, Pietsch, 2008).

3. Деца на майки, лишени от свобода

3.1. СТАТИСТИЧЕСКИ ОБЗОР

В световен мащаб е невъзможно да бъде посочен точният брой на бебетата и малките деца, които са отделени от майките си, поради лишаването им от свобода (UNODC, 2008). Според неправителствената организация Howard League for Penal Reform в Обединеното Кралство, „има около 100 000 жени в затворите в европейските страни... , което означава, че около 10 000 бебета и деца под две годишна възраст са повлияни от тази ситуация” (Council of Europe, 2000, as cited in UNODC, 2008, p.18). Данни за Англия и Уелс показват, че 2/3 от жените затворнички имат деца, разчитащи на тях, като е изчислено, че всяка година 17 000 деца са отделени от майките си (Carlen & Worrall, 2005; Munro, 2007).

Американската лига за социално благополучие на деца (2004) посочва, че повече от два милиона деца са изгубили един или и двамата си родители в затвора, докато според предходен доклад (Mumola, 2000) 1,3 милиона непълнолетни лица са имали майка, която е била под някаква форма на лишаване от свобода. Според друго проучване (United States Department of Justice, 1998 цит. по UNODC, 2008) през 1998 година, майките на четвърт милион деца са били лишени от свобода.

Резултатите от проучването на Caddle и Crisp (1996, цит. по Munro, 2007) показват, че 71% от майките, лишени от свобода са живели с децата си преди ареста, като само 1% са задържали бебета си с тях в затвора; бабите и дядовците се грижели за децата в 24% от случаите, жени от семейството или приятели на майката - 17%, 8% от децата били изпратени в местни центрове за грижа и само в 9% от случаите бащите са се грижели за децата. Това се потвърждава и от резултати на други автори (Carlen и Worrall, 2005), според които 25% от майките, лишени от свобода предоставят грижата за децата на партньорите си, в сравнение с 92% от мъжете затворници. Като се вземе под внимание този дисбаланс, може да се очаква, че лишаването на майката от свобода ще има по-сериозни последици върху децата.

В повечето случаи в американските затвори, на майките на новородените се позволява да задържат бебето си за няколко дни, преди да го изоставят и да се върнат в затвора; на много малко майки се позволява да задържат новоро-

дените си деца в затвора (Gabel & Girard, 1995). В повечето европейски страни обаче, бебетата и малките деца могат да останат в затвора с майките си до 3-годишна възраст⁵ (WHO Regional Office for Europe, 2009).

3.2. ВЛИЯНИЕ НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА НА МАЙКАТА ВЪРХУ ДЕЦАТА

„Незабележимостта“ на майките, лишени от свобода в наказателната система, често се отнася и за техните деца. (Covington, 2007). Децата на майките затворнички дълго са били „скрита“ или почти „незабележима“ популация (Rosenkrantz & Joshua, 1982; Hairston, 2007). В литературата, децата на лишените от свобода родители, често са описвани като „забравени жертви“ на престъпление (Matthews, 1983) или на лишаването от свобода (Robertson, 2007), „сираците на правосъдието“ (Shaw, 1992), „скритите жертви на лишаването от свобода“ (Cunningham & Baker, 2003), „Пепеляшката на пенитенциарната система“ (Shaw, 1987), „невидимите жертви на затворническия подем“ (Petersilia, 2005), „нарастваща, но необразована група“ (Poehlmann, 2005). Резултатите от ограничения брой проучвания сред деца на родители зад решетките показват, че влизането на родител в затвора може да повлияе неблагоприятно емоционалното, поведенческото и психологичното развитие на децата (Stanton, 1980; Baunach, 1985; Bloom & Steinhart, 1993). От друга страна, при проучванията не е установена зависимост между лишаването от свобода на родител и проблемите на децата (Hairston, 2007).

Kinner и сътр. (2007) предполагат, че лишаването от свобода на родител, при някои обстоятелства, може да доведе до сериозни последици за живота на детето. Некомпетентността на родителя и лишаването от свобода само по себе си, могат да имат негативно влияние върху децата (Murray, 2005; Murray & Farrington, 2005), водещо до депресия, хиперактивност, агресивно поведение, отдръпване, регресия, проблеми със съня и храненето, бягства от училище или дома, слаб успех в училище, престъпление; риск от попадане в институция или на улицата (UNODC, 2008), влизане в затвор в бъдеще (Murray, 2005), както и риск от малтретиране, отхвърляне и домашно насилие (Prison Reform Trust, 2000).

Децата на майки, лишени от свобода се определят като една от най-групи, тъй като са изложени на редица рискови фактори като бедност, раздяла със значими хора, преместване от дома и училището, което може да доведе до психопатологично разстройство и/или въвличане в престъпни дейности (Dallaire, 2007). Установено е, че за децата на майки, лишени от свобода, вероятността да влязат в затвора е шест пъти по-голяма, отколкото техните връстници (CWL,

⁵ Има обаче и страни, като България и Румъния, където възрастовата граница е 1 година.

2004), три пъти по-вероятно е да бъдат изключени от гимназия и да участват в престъпни дейности като кражба или измама (Johnston, 1995, цит. по Dallaire, 2007). Други изследователи (Hairston, 2007; Christian, 2009; Myers et al., 1999) обаче оспорват тези данни, посочвайки, че те не се основават на надеждни доказателства.

Съществува единодушие (Parke & Clarke-Stewart, 2002; Robertson е цит. по European Parliament, 2008, February), че степента, до която едно дете ще се повлияе от лишаването от свобода на родителя си, зависи от много фактори, като например: етап на развитие на детето (възрастта му по време на задържане на майката); условията, при които живее семейството и взаимоотношенията преди влизането на родителя в затвора; продължителност на раздялата; взаимоотношенията на детето с настойника; съществуването на подкрепяща среда за детето (разширено семейство); наличност на институционална подкрепа за детето; стигмата, свързана с влизането на родител в затвора; други рискови характеристики на родителя като наркозависимост, психично-здравни проблеми и броя контакти, които децата имат с лишения от свобода родител.

Резултатите от съществуващите проучвания не позволяват да се направят обобщения относно влиянията от лишаването от свобода на майката, независимо от влиянията на рискови фактори преди затварянето на родителя.

В литературата лишаването от свобода се разглежда по-скоро като „динамичен процес, който се променя във времето“, отколкото като раздяла (Parke & Clarke-Stewart, 2002; Moore, 1995). Освен това, периодът на влизане на родител в затвора често се предхожда от периоди на домашно насилие, малтретиране и отхвърляне на дете и/или наркозависимост на родителя (Parke & Clarke-Stewart, 2002). Въпреки че наблюдаването на сцени на насилие от децата на лишените от свобода майки се загатва проучванията на майки, преживели малтретиране преди влизането им в затвора (Glaze & Maruschak, 2008), има значителна липса на научна литература, която директно да се фокусира върху този проблем (DeHart & Altshuler, 2009).

Проучване сред майки, лишени от свобода (Dalley, 2002) показва, че 80% са използвали наркотици ежедневно или ежеседмично в някакъв момент от живота си, а 92% са съобщили, че децата им са имали някакъв проблем преди влизането им в затвора. Високото ниво на рецидивизъм предполага, че децата на лишени от свобода родители могат да преживеят няколко пъти в живота си травмата от раздялата с родителя (Harm & Phillips, 2000, USJ, 2000, цит. по Phillips et al., 2002). Като цяло, резултатите от литературата, свързана с лишените от свобода родители и техните деца, показват че затварянето на майката може да доведе до краткотрайни и дълготрайни негативни последици върху детето и неговото развитие (Hairston, 2007; Wintfeld, 2008), в зависимост от възрастта на детето при влизането на родителя в затвора. Нещо повече, резултатите от някои проучвания (Fritsch & Burkhead, 1981, цит. по Weissman & LaRue, 1998)

показват полови различия относно реакциите на децата при лишаването на родител от свобода: бягство от училище или дома, се свързвали с лишаването от свобода на бащата, докато затварянето в себе си е свързано с лишаването от свобода на майките. Според Wintfeld (2008) лишаването от свобода на майката може да има негативно влияние върху децата в три основни аспекта:

- 1) Травма от раздялата
- 2) Разпадане на семейството
- 3) Социалната стигмата, свързана с лишаването на майката от свобода.

Майките и децата често преживяват загуба, в следствие на влизането в затвора. Теорията за привързаността, теорията за страха от раздялата⁶, както и посттравматичният стрес⁷ се считат за теоретични рамки, за обяснение влиянието на раздялата между майката и детето, поради лишаването от свобода (Hairston, 2007). Основната концепция на тези теории не се свързва специално с влизането на родител в затвора, като причина на страха от раздялата или посттравматичния стрес, но се акцентира на раздялата между детето и основната фигура на привързаност. При децата на майки, лишени от свобода, могат да се наблюдават същите симптоми както при деца, които преживяват други травматични събития, преминават през сходни етапи за преодоляването им (Hairston, 2007). От друга страна, раздялата поради лишаване на майката от свобода, се различава от раздялата, поради други причини, заради липсата на контрол, който родителите и децата имат над комуникацията или контакта, условията, при които възниква този контакт, както и социалната стигма от влизането на родител в затвора (Hairston, 2007).

В сравнение с други, при децата на майки, лишени от свобода се забеляват допълнителни **психични симптоми**, като проблеми със съня и концентрацията (Kampfner, 1995). Други резултати от изследванията показват, че тези деца проявяват също симптоми на депресия или страдат от тревожните спомени при раздялата (Miller, 2006 цит. по Wintfeld, 2008), агресивно поведение и отдръпване (Baunach, 1985) или въвличане в престъпление (Johnston, 1991, 1992).

Според Miller (2006, цит. по Wintfeld, 2008) влиянието на раздялата с майката, поради лишаването от свобода, може да е много по-неблагоприятно, отколкото при децата, които губят майка си поради смърт, тъй като в случая тази раздяла не е естествено или окончателно събитие, а е неопределена ситуация,

⁶ Страхът от раздялата се свързва със страданието на децата относно това, което може да се случи с тях или с техния родител, когато са разделени. Тази тревога от раздялата се смята за нормален феномен, свързан с развитието в ранната предучилищна възраст. Важно, внезапно или неочаквано събитие, като смъртта на родител, може да предизвика изключително силно страдание и страх от раздялата (Hairston, 2007).

⁷ Травмата може да повлияе на привързаността между майка и дете, ако детето вярва, че не може да се довери на родителя си, за да го защити от някаква вреда. Реакциите на децата към травмата зависят от реакциите на родителите към кризисната ситуация (Hairston, 2007).

с която децата не знаят как да се справят, тъй като техният родител отсъства, но е все още жив.

Децата, които са свидетели на ареста или на престъпната проява на майка си могат да преживеят и допълнителна травма (Dallaire, 2007; Parke & Clarke-Stewart, 2002; Wintfeld, 2008). Dallaire and Wilson (2009) са изследвали психо-социалната неадаптивност и негативни прояви при 32 деца на родители зад решетки. Лишените от свобода родители споделят, че децата, присъствали на ареста или осъждането са имали негативни прояви за период от 6 месеца.

Резултатите показват също, че децата на майки, лишени от свобода, в сравнение с такива на бащи затворници, са изложени на повечето от тези рискове и могат да преживеят по-силно неприспособяването и да имат негативни прояви. Според Johnston (1991) едно от пет деца е свидетел на ареста на майка си, повече от половината от тях са на възраст под 7 години, като майката е била основно грижещата се за тях. Въпреки че степента на травмата може да е различна, предвид възрастта на детето, предполага се, че присъствието при извършването на престъплението или ареста на майката могат да бъдат изключително болезнено преживяване, дори и за по-големи деца (Moore, 1995). За деца, които са наблюдавали ареста на майките си, се съобщава, че страдат от кошмари, свързани със сцени от ареста (Jose-Kampfner, 1995). Според Dubose (1977, цит. по Moore, 1995). Арестуваните жени обикновено не споменават на арестуващите ги служители за децата си, тъй като се страхуват, че ще бъдат отведени в институция. Следователно, децата в училищна възраст могат да се върнат от училище в празния дом и да не разберат за ареста на майка им (Fishman, 1983) или да останат сами с часове, докато някой не подаде сигнал (Carroll, 1980, цит. по Fishman, 1983).

Според Parke и Clarke-Stewart (2002), все още няма яснота относно влиянието на първият арест върху децата.

Освен от раздялата, децата на лишените от свобода майки могат да бъдат повлияни и от промените в ежедневието и стреса от приспособяването към новите условия на живот, които често са несигурни (Wintfeld, 2008; Moore, 1995). След затварянето на майките им, децата се преместват на друго място и обикновено бабите и дядовците поемат тяхното отглеждане и възпитание (Moore, 1995). Понякога братя и сестри могат да бъдат разделени, поради необходимостта от различни видове грижи (различни институции) (Dubose, 1977; La Vigne, Davies, Brazeell, 2008). Новата житейска ситуация може да се промени много пъти по време на престоя в затвора (Wintfeld, 2008). Такива сътресения могат да бъдат свързани и с премествания, смяна на училище или загуба на приятели (Moore, 1995), различни лица, полагащи грижи. Това може да затрудни създаването на стабилни и сигурни връзки на привързаност и доверие, което представлява риск за лоши резултати в училище и извършване на противоположни прояви (Green & Scholes, 2004). Освен това, постоянните **промени в**

условията на живот често са придружени и от финансови проблеми, независимо от това, кой поема попечителството над децата (Wintfeld, 2008).

Въпреки че **стигмата** се счита за един от основните проблеми за децата на родители, лишени от свобода, има малко изследвания, които оценяват влиянието ѝ (Hairston, 2007). Причина за това може да бъде ограничаваният достъп до деца на родители в затвора. Друга бариера пред изследователите е, че при семейства, преживяващи социална стигма, много често на детето не се казва истината за отсъствието на родителя (Lowenstein 1986, цит. по Murray, 2005). Сред изследователите съществува единодушие, че лишаването от свобода на родител води при децата до преживяването на стигма, тормоз и безпокойство (Boswell & Wedge 2002, Sack 1977, Sack & Seidler 1978, Sack, Seidler & Thomas, 1976, цит. по Murray, 2005).

Стигматизирането от съседни хора от обкръжението може да се свърже с характера на престъплението, извършено от родителя (Hairston, 2007), въпреки че няма доказателства, подкрепящи това твърдение. В кварталите с голям брой, лишени от свобода лица, децата могат да почувстват стигмата в по-малка степен, тъй като и други деца в обкръжението им се сблъскват с подобни трудности (Schwartz и Weintraub 1974, цит. по Murray, 2005). От друга страна, стигмата би могла да е изключително висока в кварталите, където има доста лица, лишени от свобода, защото много жертви на престъпление също живеят там и по този начин могат да изключат или да отлъчат от обществото престъпниците (Braman 2004, както е цит. по Murray, 2005). Нещо повече, влизането на родител в затвора може да „остави белег“ върху детето, което не се ограничава само с периода на престоя в затвора (Murray, 2005). Hairston (2007) представя и друга форма на стигматизиране, преживяно от затворника и неговото семейство на институционално ниво, наречена институционализирана стигма. Например, на бивши затворници, осъдени за престъпление с наркотици, в някои страни се забранява със закон да упражняват много професии, както и теглене на заеми.

Децата могат да бъдат да бъдат заблудени относно влизането на родителя в затвора или да бъдат инструктирани да пазят това в тайна. Тези често срещани ситуации са описани в литературата като „**конспирация на мълчанието**“ (Jose-Kampfner, 1995) и „**принудително мълчание**“ (Johnston, 1995). „Конспирация на мълчанието“ намалява способността на децата да преодолеят отсъствието на родителя, да превъзмогнат негативните си чувства и да се приспособят към новите условия за живот (Gabel, 1992; Hanlon et al., 1984; Parke & Clarke-Stewart, 2002). Според Murray (2005), който обобщава резултати на други изследователи и групи за подкрепа на семейства на затворници, децата се справят по-добре, ако знаят истината за влизането на родителя си в затвора, отколкото, когато са въведени в заблуда. Въз основа на литературен обзор, Hairston (2007) отбелязва, че много деца на родители, лишени от свобода често са изпадали в

трудно положение при участие в интервюта, тъй като е трябвало да пазят тайната за влизането на техния родител в затвора. Изследванията за влиянието на „конспирация на мълчанието“ върху деца на родители, лишени от свобода, са оскъдни и сред специалистите липсва консенсус относно това как да насочат родителите затворници във вземането на решения (Hairston, 2007). Изводите от проучвания на Roehlmann (2005) са показателни: от проучване сред 57 деца на възраст от 2 до 7 години, чиито майки са в затвора, при онези деца, на които е било казано по открит, честен и подходящ за възрастта начин, че тяхната майка е зад решетките, е имало по-голяма възможност да възприемат позитивно и спокойно грижата за тях от друг човек, в сравнение с другите деца от изследването. От друга страна, според Johnston (1995) „конспирацията на мълчание“ може да предотврати други усложнения и за родителите, лишени от свобода, и за техните деца, като загуба на попечителството върху дете, социалната стигма, страха от загуба или липса на възможност за намиране на работа, поради факта, че имат роднина затворник, или дори излагането на опасност на мястото за живеене. За съжаление има малко данни, разкриващи възможните причини, поради които родители, лишени от свобода, не казват истината на децата си за тяхното влизане в затвора. Личните преживявания на затворниците на срам или объркване могат да бъдат една от причините поради факта че отсъствието на родител обикновено се обяснява на детето като се използват социално приемливи причини, например работа в чужбина (Hairston, 2007). Други причини за това могат да бъдат: желанието на лишения от свобода родител да защити детето от това да се срамува да бъде наранено или от страх, че детето не е достатъчно голямо и зряло, за да разбере ситуацията, или че то може да спре да го уважава като родител (Hairston, 2007).

Промяната във **финансовото положение на семейството**, поради влизане в затвора на майката или бащата, може да не бъде разбрана от всички деца, но те преживяват последиците от това (Hairston, 2007). Ако майката преди затварянето е била основното лице, изхранващо семейството, логично е при ареста доходите на семейството да намалееят значително. Освен това, когато родител влиза в затвора, повечето семейства понасят товара от допълнителни финансови разходи (Hairston, 2007), като плащане на адвокатски хонорари, докато приключи делото, покриване на затворнически разноски, например изпращане на пари на затворник за плащане на телефонни обаждания, за тоалетни принадлежности, храна, както и за пътни разходи при посещенията на лишения от свобода член на семейството в затвора, който често е доста далеч от дома. Вследствие на това за издръжка на децата има по-малко налични средства, по-малко пари разходите за издръжка на децата намаляват, както и тези за извънкласни и развлекателни дейности, за дрехи, храна (Hairston, 2007). Честотата на посещенията или контактите, които децата имат с лишения от свобода родител, могат също да бъдат повлияни от финансовото състояние на семейството (Hairston, 2007).

При обзора на литературата не бяха открити изследвания, които да оценяват икономическите последици от лишаването от свобода на майките върху децата и върху семейния доход. Единственото открито е едно национално проучване в САЩ (Johnson, 2007, цит. по Hairston, 2007), според което семейният доход намалява значително по време на престоя в затвора, когато лишеният от свобода родител е бащата, живял със семейството си по времето на ареста му. Въпреки че в повечето случаи се съобщава, че доходът на семейството на родители, лишени от свобода е нисък (Hairston, 2007), няма данни, доказващи това.

При бъдещи проучвания е необходимо да се вземат под внимание някои основни **методологични ограничения**, открити в проучванията за влиянието на лишаването от свобода на родител:

- Голяма част от съществуващите резултати данни от изследванията се базират на малки по мащаб, нерепрезентативни проучвания и групите.
- Повечето проучвания, оценяващи последствията от лишаването от свобода на родителя върху децата, са описателни, рядко включват контролни групи или предлагане на лонгитудинално проследяване на децата в различните етапи от лишаването от свобода до освобождаването на родителя. Малко на брой са сравнителните проучвания, базирани на пола на детето или на пола на родителя, лишен от свобода.
- В повечето проучвания не се оценяват рисковите фактори в живота на децата през периода преди влизането на родителя в затвора (Hairston, 2007; Phillips et al., 2002; Seymour, 1998; Simmons, 2000).

3.2.1. Влияние на лишаването от свобода от перспективата на развитието

Johnston (1995) обобщава своите резултати (виж таблица 1) относно възможните влияния на престъплението, ареста и затварянето на родителя в съответствие с етапите на развитие на детето.

Лишаване от свобода и бебета. Периодът от раждането до 2-годишна възраст, се приема като критичен за развитието. Бебетата са напълно зависими от основно грижещия/ите се за тях, главно майката, нуждаят се от специална и качествена храна, регулярни здравни грижи, като ваксиниране или проследяване на развитието, достатъчно сън, чест физически контакт, постоянно внимание (Cunningham & Baker, 2003; Goldstein, Freud, Solnit, 1973 цит. по Moore, 1995). През този етап на развитие бебетата трябва да формират привързаност и доверие (Johnston, 1995) към основно грижещия се за тях, за да бъдат добре подготвени през следващия етап на развитие, да изучават активно и безопасно заобикалящата ги среда. Следователно, бебетата, които са отделени от майките си, поради влизане на същите в затвора, могат да бъдат силно травмирани (Goldstein, Freud, Solnit, 1973, цит. по Moore, 1995). Ежедневният уста-

новен ред се нарушава, което пречи за създаването на сигурна привързаност например при прекъсване на кърменето (Cunningham & Baker, 2003). Според Dallaire (2007) дете на майка затворничка променя житейските си навици поне веднъж през първата година от лишаването от свобода. Такива промени при грижещите се и различните им родителски стилове нарушават чувството за сигурност на детето (Hanlon, 2007), отчитайки различни влияния, свързани с развитието, върху деца на родители, лишени от свобода, поради нарушаването на връзката родител-дете (Johnston, 1995). Невъзможността да се изгради сигурна привързаност е друг русков фактор за поява в бъдеще на делинквентно поведение при детето.

Лишаване от свобода и деца в предучилищна възраст. Децата на възраст от 2 до 6 години се характеризират с повишена физическа независимост, но непълна автономност от родителя (Cunningham & Baker, 2003). Главен акцент в тази възраст, свързан с развитието (особено за деца от 2 до 4 години) е отричането, упорството и егоцентризма. Това е времето, когато децата трябва да имат контрол над тялото си и заобикалящата ги среда. През този период децата би трябвало да създадат автономност, независимост и инициативност (Johnston, 1995). Децата в тази възраст все още нямат когнитивни умения за разбиране на сложни ситуации или намерения, стоящи зад действията, като процесът, при който престъплението на майка им, е довело до лишаването ѝ от свобода затваряне (причина-следствие). Според Cunningham и Baker (2003) децата се съсредоточават в самата последица - лишаването на майката от свобода, чрез конкретно мислене и използване на обобщения, които могат да доведат до изкривени представи (например обвинявайки се за това, че майка им е била отведена или виждайки майка си като лош човек). Освен това е възможно да не могат да разберат противоречивите съобщения, като „Мама те обича“, когато е очевидно, че тя отсъства. Децата преживяват много интензивни емоции, когато майка им е в затвора, но способността им да ги изразят с думи е ограничена. Тъй като не могат да търсят подкрепа от деца на тяхната възраст или да канализират агресията си, например чрез спорт, те по-скоро могат да проявят регрес, изразяващ се в зависимост към възрастен или неспособност да довършат успешно задачите, с които по-рано са се справяли. Повечето деца в предучилищна възраст си служат с основен набор от думи, с които изразяват собствените си и чуждите чувства (например тъга, щастие, яд и др.), разпознават емоции, като ги свързват с определено поведение, например „баба е тъжна, защото мама е далеч“. Обикновено те изразяват съчувствие към преживяванията на близките, вероятно е да бъдат разстроени, ако майката се обади от затвора и плаче.

При малките деца (от 2 до 6 години) с родители затворници са наблюдавани различни неблагоприятни последици, съответстватни на проучванията за

ефектите на несигурната привързаност (Johnston, 1995 цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002).

Както може да се очаква, когато майката бъде освободена, тя се връща при бебето или малкото дете, което не е емоционално привързано към нея (Myers и сътр., 1999, цит. по Parke, Clarke-Stewart, 2002).

Лишаване от свобода и деца в училищна възраст. От емоционално стабилните деца на възраст от 7 до 10 години се очаква да са независими от родителите си и да се самоуважават (Moore, 1995). На тази възраст децата са способни да мислят по по-сложен начин, да говорят разумно и да разбират разликата между правилно и неправилно. Академичният и социален успех в училище, както и приятелства с връстници, допринасят за формирането на самооценката. Към края на началното образование те започват да се интересуват от това как са възприемани от противоположния пол и се идентифицират с родителя от същия пол (Cunningham & Baker, 2003).

В този етап от развитието, децата могат да разберат как затворът може да повлияе на майка им, но те не са готови да я съдят или да я възприемат като „лош човек“. Лишаването на родител от свобода възпрепятства процеса на идентифициране на детето с неговите очаквания, изисквания и социални виждания (Moore, 1995). За децата е трудно да се справят с негативните критики и коментари за престъпното деяние или влизането в затвора на майката и е възможно да я защитят. Момчетата могат да поемат ролята на заместник, грижещ се за братята и сестрите си, а момчетата могат да влязат в ролята на защитници на същите по време на престоя на майката зад решетки (Cunningham & Baker, 2003), макар че такива твърдения и хипотези не са подкрепени с научни доказателства. От друга страна, децата в училищна възраст могат да не бъдат осведомени за влизането на тяхната майка в затвора или могат да бъдат заставени от настоящите им попечители да пазят информацията в тайна. Опазването на такава тайна или справянето с тази информация, особено в училище, където се задават множество въпроси (от учителите и съучениците) относно професията или присъствието на родителя, може да се превърне в предизвикателство за децата с родител, лишен от свобода (Hairston, 2007). „Принудителното мълчание“ може да бъде пречка за търсенето на помощ или подкрепа от учители и съученици за справянето с трудни емоционални и практически проблеми, свързани с престоя на майката в затвора.

Нещо повече, смяната на дом и училище могат да затруднят създаването на положителна среда за учене (Dallaire 2007; Wintfeld, 2008). На базата на резултати от изследвания на 35 000 деца на майки затворнички, George и La Londe, (2002, цит. по Dallaire, 2007) съобщават, че въпреки престоя на майките в затвора да е по-малко от година, животът на децата им в дома и училището е бил променян два пъти през този период: първо, когато майката е влязла в

затвора и второ, когато е била освободена. Резултатите от друго проучване (Tennessee Department of Corrections, 1995, цит. по Dallaire, 2007) с 260 майки затворнички кратък, че при 31% поне едно от децата им не е преминало в по-горен клас. Други изследвания (Sack, Seidler & Thomas, 1976; Stanton, 1980, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002) също потвърждават слабото представяне, както и ниските оценки в училище сред деца на родители, лишени от свобода. Според Sackи сътр. (1976, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002) 16% от децата на възраст от 6 до 8 години проявяват училищна фобия и отказват да ходят на училище, месец и половина след влизането на техния родител в затвора. Според Trice (1997, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002), броят на отпаднали и изключени от училище деца е по-голям при тези, които имат родител в затвора.

Децата в училищна възраст могат да имат емоционални, социални и психологически трудности (Dallaire, 2007). Johnston (1995) съобщава, че децата биха могли да изпаднат в неудобно положение или да се срамуват от престъплението и лишаването от свобода на майка си. В проучване на Block and Potthast (1998, цит. по Dallaire, 2007) се описва, че майките затворнички споделят за определени емоционални проблеми (депресия, гняв или „нощно напикаване“) при дъщерите им в училищна възраст. Освен това Hagen и Myers (2003) смятат, че децата в училищна възраст с майки, лишени от свобода, се сблъскват с тежки поведенчески проблеми, ниски нива на социална подкрепа и доверие. Други проучвания показват също, че социалната подкрепа и оптимизмът са защитни фактори срещу развиването на интернализирани и екстернализирани проблеми при деца с майки, лишени от свобода (Hagen & Myers, 2003; Hagen, Myers & Mackintosh, 2005, цит. по Dallaire, 2007). Децата в училищна възраст, които са били настроени оптимистично (независимо от броя на стресовите ситуации в живота) имали по-малко интернализирани и екстернализирани проблеми в сравнение с децата, при които липсвал оптимизъм и надежда (Hagen, Myers & Mackintosh, 2005, цит. по Dallaire, 2007).

Лишаване от свобода и юноши. Ранното юношество се характеризира с проблемите на еманципация и автономност (Moore, 1995), засилено абстрактно мислене, поведение, ориентирано към бъдещето (Johnston, 1995). За по-късното юношество са типични емоционалната криза, тревоги за бъдещето и лична цел, сексуално съзряване, абстрактно мислене и независимост (Johnston, 1995; Moore, 1995). За да докаже идентичността си, юношата често се бунтува срещу всяко авторитарно родителско поведение (Moore, 1995). Но такива противопоставяния би трябвало да са породени от юношата и да не произтичат от родителя, например чрез отхвърляне или изоставяне (Goldstein, Freud and Solnit, 1973, цит. по Moore, 1995). Обикновено юношеството е период на изострена чувствителност и креативност (Cunningham & Baker, 2003). Юношите се нуждаят от родителски контрол, наблюдение, открита комуникация, правила и насоки,

въпреки че може да не ги приемат с охота. От друга страна, родителите играят ключова роля в този етап на развитие чрез стабилно и окуражително присъствие, за да може юношата безопасно да изпробва границите си (Cunningham & Baker, 2003). Друга характерна особеност за този възрастов период е силното влияние на връстниците и желанието да бъдат приети от тях.

Вместо да търси автономност и независимост юношата, който има майка в затвора, може да избегне този важен в развитието му етап, за да поеме ролята на възрастен, като се грижи за по-малките си братя и сестри (Cunningham & Baker, 2003; Henriques, 1982; Shaw, 1987). Според Cunningham & Baker (2003), когато юношата е поел ролята на грижещ се в семейството си преди лишаването на майката от свобода (например, поради нейна наркозависимост или психично-здравни проблеми или дори нейните престъпни деяния), става ясно, че ролите майка-дете са били разменени. В такива случаи юношата може често да понася емоционалния товар на уязвимата майка, като се стреми да я защитава, да се грижи за нея и да се справя с възможните негативни чувства. Cunningham и Baker (2003) смятат, че затварянето на майката зад решетки може да бъде преживяно от юношата като собствен провал, че не е успял да я защити или склонност да я обвинява, че тя се е провалила отново. И в двата случая, майката не е авторитетната фигура, която определя правилата и границите, и следователно е трудно за юношата да се отъждестви с нея. Възможно е юношите да преживяват такова емоционално напрежение, поради малка вероятност да търсят подкрепа или да споделят бремето си с връстници (Cunningham & Baker, 2003). Тревожността от това, че имат майка в затвора, може да провокира самоизолиране от връстниците, вероятно от страха от стигмата. Стигмата от влизането на родител в затвора прави по-трудно отъждествяването с родителя, като ролеви модел (Weissman & LaRue, 1998).

Според Dallaire (2007) юношите, чиито майки са лишени от свобода, са изложени на по-голям риск от свързването с връстници от престъпни групи или такива с неприемливо поведение. Според проучване (Tennessee Department of Corrections, 1995, цит. по Dallaire, 2007) проведено сред 6 146 майки и бащи, лишени от свобода, при юношите с майки в затвора се отчитат по-висок брой на престъпни прояви в сравнение с бащи затворници. Според Murray (2005) лишаването на родител от свобода би могло да „доведе“ до антисоциално или престъпно поведение на децата, ако те се отъждествяват с престъпната проява на родителя и имитират поведението му.

Девоичките с майки затворнички може да имат рискови сексуални взаимоотношения и нежелана бременност (Jose-Kampfener, 1991, цит. по Young & Smith, 2000).

Емоционалните и поведенчески проблеми на юноши с родители, лишени от свобода, са значително по-чести в сравнение с юношите от общата популация (Ministry of Health and Human Resources, USA 1999, цит. По Phillips и сътр.,

2002). При направен сравнителен анализ в група юноши, ползващи редовно психично-здравни услуги се оказва, че за младежите, преживели лишаването на родител от свобода, съществуват значително по-голям брой рискови фактори, като наркозависимост на родителя, бедност и малтретиране или отхвърляне (Phillips и сътр. (2002). Голяма е вероятността тези младежи да са били лекувани във връзка с хиперактивност с дефицит на внимание и поведенчески разстройства, а по-малко вероятно - от депресия в сравнение с юношите, чиито родители не са били в затвора.

Съществуват и някои оптимистични резултати (Hanlon et al., 2005) от проучване сред юноши (9-14 години) с наркозависими майки затворнички, според които болшинството от тези деца не са имали поведенчески проблеми, проб-

Таблица 1. Възможни влияния върху развитието на деца, свидетели на престъпление, арест или лишаване от свобода на родител

Етап на развитие	Характеристики, свързани с развитието	Задачи, свързани с развитието	Фактори	Последици
0-2 години	Пълна зависимост	Привързаност и доверие	Раздяла родител-дете	Нарушена връзка родител-дете
2-6 години	Засилено сетивно развитие и мобилност; непълно отделяне от родителя	Чувство на автономност, независимост и инициативност	Раздяла родител-дете, травма	Тревожност, регресия, свързана с развитието, остър травматичен стрес, вина на оцелял
7-10 години	Повишена независимост, развитие на логическото мислене, значимост приятелския кръг	Способност да работи продуктивно	Раздяла родител-дете, продължителна травма	Остър травматичен стрес и опозиционно поведение
11-14 години	Развитие на абстрактното мислене, поведение, ориентирано към бъдещето, пубертет	Способност да работи продуктивно с другите, контрол на емоциите	Раздяла родител-дете, продължителна травма	Поведенчески проблеми, свързани с травмата
Късен пубертет (15-18 години)	Емоционална криза и объркване, сексуално развитие, независимост	Изгражда идентичност и взаимоотношения с възрастните, включва се в работата и разрешава конфликти в семейството и обществото	Раздяла родител-дете, продължителна травма	Преждевременно прекъсване на връзката родител-дете; делинквентно поведение, свързано с престъплението на родителя

Източник: Dr Denise Johnston, «Effects of Parental Incarceration», in Gabel and Johnston, 1995, p. 68

леми с адаптацията, не са били наркозависими. Тези резултати потвърждават протективната роля на непрекъснатостта на грижата от попечителите по време на престоя на майката в затвора. В повечето случаи заместниците на майката, като баба или друг член на семейството, са се грижили за децата, дори и преди влизането ѝ в затвора.

3.2.2. Интергенерационен цикъл на престъпността и лишаване от свобода

Murray & Farrington, Sekol and Olsen (2009) на базата на описателни и мета-анализи, обобщават, че при децата на лишени от свобода има около два пъти по-голям риск от асоциално поведение, включително и криминално, в сравнение с децата, чиито родители не са в затвора. В заключение авторите посочват, че децата на родители затворници са изложени на по-голям риск в сравнение с връстниците си от извършване на противообществени прояви, но тази взаимовръзка досега не е доказана. Резултатите от проучвания на други автори (Lawrence-Wills, 2004, Hanlon et al., 2005, цит. по Hairston, 2007) сред юноши, чиито родители са в затвор, не подкрепят това твърдение, но при нито едно от тези изследвания не е имало контролна група деца, чиито родители не са били в затвора.

Резултатите от крос-културално сравнение от две лонгитудинални проучвания относно съдбата на децата, чиито бащи са били в затвора показват, че част от тях влизат в затвора, но в по-късен етап от живота си, което подкрепя интергенерационната престъпност.

В първото проучване (Murray & Farrington, 2005) се посочва, че влизането на родител зад решетките е било предпоставка за извършване на престъпление от изследваната група момчета (411 мъже от Лондон, родени през 1953): 48% от момчетата, отделени от родителите си преди 10-годишна възраст, чиито баща е бил в затвора, са осъдени като възрастни до 32-годишна възраст, в сравнение със само 25% от момчетата, които са осъдени като възрастни, но били разделени с родителите си поради други причини (например, смърт, хоспитализиране, семеен скандал) или изобщо не са се разделяли. Второто проучване (Murray, Janson и Farrington, 2007), имащо цел да провери дали резултатите от лонгитудиналното изследване от Англия биха се повторили в Швеция, отчасти потвърждава изводите от първото. Експерименталната група в Швеция е по-голяма (15 117 деца) и включва момчета, родени през същата година като тези в английската група (1953). Установява се, че сред децата, преживели влизането на родител в затвора до 6-годишната си възраст, има по-висок процент осъдени за престъпление, във възрастта 19-30 години, в сравнение с деца, чиито родители не са били в затвора през ранното им детство.

Резултатите от друго лонгитудинално проучване относно престъпността (Huizinga, Loeber & Thornberry, 1995, цит. по Alvarado & Kumpfer, 2000) показ-

ват, че повечето значими фактори за превенция от извършване на престъпление при високорискови групи младежи са родителският контрол, привързаност към родителите и постоянство в дисциплината. В литературата се акцентира на ключовата роля на родителската привързаност при включването на юношата в престъпни групи с връстници (Marcos et al., 1986; Warr, 1993, цит. по Ingram, Patchin, Huebner, Cluskey и Yunum, 2007). Това предполага, че при младежите със силна привързаност към родителите е по-малко възможно да се сприятелят с връстници-престъпници. Въпреки че не са изследвани деца на родители, лишени от свобода, Ingram и сътр. (2007) посочват, че не родителската привързаност е оказала пряко влияние върху престъпността сред деца на възраст 11-14 години, а връзките с връстници-престъпници. Според авторите, тези резултати предполагат, че родителите и връстници оказват влияние за ранните прояви на престъпност и асоциално поведение, което налага интервенциите да бъдат насочени към родителите, с цел подкрепа на просоциалното поведение и взаимоотношения с непрестъпни групи връстници.

Необходими са повече проучвания, за да се проверят хипотезите за интергенерационна престъпност или лишаване от свобода сред деца на родители затворници.

3.3. ИНТЕРВЕНЦИИ ЗА ДЕЦА НА РОДИТЕЛИ, ЛИШЕНИ ОТ СВОБОДА. ПРОГРАМНИ МОДЕЛИ

Повечето интервенции, описани в литературата, засягат по-скоро лишените от свобода родители, отколкото техните деца. Последните обикновено са непреки реципиенти на възможните ползи от родителските програми. Описаните в литературата интервенции, разработени за деца са много по-малко, отколкото тези за родители, лишени от свобода. Тези интервенции се различават значително по целите си, използваната методология, съдържанието, формата (индивидуални, семейни, групови интервенции, като посещения, програми за менторство и детска стая в затвора, семейна терапия, групова терапия и програми за обучение на връстници).

Описаните програмни модели са повлияни от корекционната система в отделните страни, като основен източник е американският опит.

Сериозен проблем за предоставяне на специализирани услуги на деца на родители, лишени от свобода е трудното им идентифициране

Програмите за менторство са насочени към деца и юноши, чиито родители са в затвора. Тяхната цел е да им осигурят положителни ролеви модели, като се даде възможност на децата да създадат позитивна връзка с възрастен, основана на доверие и уважение. Чрез тези програми децата могат да общуват и

с връстници в сходна ситуация (родител в затвора). Резултати от проучвания относно ефективността на тези програми показват положителен ефект върху учебната дейност, социално поведение, комуникация, взаимоотношения с връстници, умения за вземане на решения и намаляване употребата на алкохол и наркотици (Grossman & Garry, 1997, Sipe, 1996, Sherman et al., 1997, цит. по Hanlon, Carswell & Rose, 2007). За някои деца или юноши позитивната връзка с ментор, основана на доверие и сигурност може да бъде единственият и най-важен защитен фактор срещу рисково и престъпно поведение. По този начин програмите за менторство могат да са ефективни за включването на децата на родители, лишени от свобода в просоциални дейности (Hanlon, Carswell & Rose, 2007). Програмата „Деца помагат на деца“ (Cunningham & Baker, 2003), реализирана в Алабама, САЩ е пример за **менторска програма с връстници**. Обучени от агенция, предоставяща услуги на деца на родители, лишени от свобода, гимназисти, колежани и други деца се подготвят да работят с тези деца и да бъдат техни ментори. Основната идея на тези програми е, че децата, чиито родители са лишени от свобода могат да се почувстват по-малко стигматизирани, получавайки подкрепата на връстници.

Програмите за посещение са насочени както към родителите, лишени от свобода, така и към техните деца. Обикновено те се реализират от неправителствени организации и могат да включват: създаване на специално обособени места в затвора, осигуряващи безопасна и спокойна за общуване с родителя среда; групи за родители, за да ги подготвят за по-добра комуникация с децата им и да им осигурят възможност да упражнят усвоени нови родителски умения и транспорт за децата до затвора.

Програма за посещение с пренощуване, проведена в Монреал в Канада, позволява на децата да бъдат с майките си за определено време в каравана, намираща се в обсега на затвора два пъти седмично (Cunningham & Baker, 2003).

Друг модел са така наречените програми **за домашно посещение**. Като пример за този вид подход е “Търсене на проект” (Alvarado & Kumpfer, 2000), реализиран в САЩ, насочен към деца на родители, лишени от свобода на възраст от 0 до 11-годишна възраст. Целта на проекта е да се намали риска от въвличането на детето в престъпни дейности, чрез насърчаване на позитивна грижа, докато родителят е в затвора, подкрепа на отношенията дете-родител чрез посещения, подобряване на родителските умения и развиване на социални умения у детето. Резултатите показват повишаване на самооценката, постиженията в училище, самоконтролът при децата, както и намаляване на рецидивите при освободените родители (Alvarado & Kumpfer, 2000).

Друг подход, който фокусира върху засилване връзката между родител и дете и е насочен както към детето, така и към родителя е моделът на фамилна

игрова терапия („filial therapy”)⁸. Тя обучава родителите на основни умения в игровата терапия, в чийто център е детето, като се използват практически обучителни задачи (например специални игрови сесии със собствените им деца), а именно „да им помогне да научат как да създадат приемлива среда, в която децата им да се чувстват достатъчно безопасно и свободно, за да изразят и изследват техните мисли и чувства“ (Landreth & Lobaugh, 1998, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002, р. 11). Фасилитаторът на групата предоставя емоционална подкрепа на родителите през целия процес.

Този модел се основава на допускането, че родителите, обучени в терапевтични умения от детски игротерапевт ще могат да помогнат на децата си да се възстановят от травмата и се справят с трудностите в развитието (Guernsey, 1964, цит. по Smith, 2000). Този модел е бил ефективно използван в проучване с бащи затворници и техните деца (Landreth & Lobaugh, 1998). Изводите показват, че при бащите, които участвали в 10-седмичната обучителна програма, има значително по-високи стойности при приемането на децата и емпатийно свързване с тях, в сравнение с бащите от контролната група.

Програмата за детска стая в затвора позволява на жените да родят и да отглеждат бебетата си в затвора. Детската стая в затвора, представлява „приспособени условия за живот в затвора, където майката затворничка и нейното бебе могат да живеят заедно, като майката е основният грижещ се за детето по време на лишаването си от свобода (част от времето или за цялата присъда” (Goshin & Byrne, 2009, стр.271). Има доста спорове относно позитивните и негативните последици от такова съвместно съжителство. Онези, които подкрепят детските стаи в затвора, твърдят, че такова съвместно съжителство е възможно да намали рецидивизма при майките затворнички (Parke & Clarke-Stewart, 2002), както и да осигури физическа близост между майката и бебето, което е от съществено значение за създаването на сигурна привързаност (Goshin & Byrne, 2009, цит. по Parke & Clarke-Stewart, 2002). От друга страна, онези, които са против детските стаи в затвора, поддържат тезата, че еднообразната среда в затвора може не само да ограничи свободата на детето, но също и да има негативно влияние върху когнитивното развитие на детето (Parke & Clarke-Stewart, 2002).

Идеята „Децата обучават деца” (интервенция, приложена в рамките на проекта DAPHNE „Отглеждане на дете през затворнически решетки“) датира от времето на Аристотел (Wagner 1982, цит. по Bango-Sanchez, 2010). Според Bandura (1986, цит. по Bango-Sanchez, 2010) хората се учат от наблюдаване на поведението на връстниците или от оценяването на знанията им (Bandura, 1977, цит. по Bango-Sanchez, 2010). Обучението от връстници може да се проведе

⁸ няма пряк аналог на български език

под различни форми (неформално и неформално), (Turner & Shepard, 1999). Въпреки липсата на проучвания относно ефективността на интервенциите при деца на родители, лишени от свобода (Springer et al., 2000), съществува консенсус (Greenwood et al., 1984), че обучаването от връстници може да е равностойно или дори по-ефективно от обучаването от възрастен. Прилагането на подхода „връстници обучават връстници“ в няколко здравни проекта е дало положителни резултати, в сравнение с други интервенции. Например, чрез национално изследване в САЩ (1998) за промяна на ХИВ рисковото поведение сред употребяващите чист кокаин и инжекционни наркотици се прави сравнение между интервенцията „връстници обучават връстници“ и консултация със специалист. Изводите показват, че участниците в групата „връстници, обучават връстници“ са показали значително по-голяма склонност да намалят употребата на чист кокаин в сравнение с онези, които са се подложили на консултативна интервенция със специалист (83% срещу 76%). Този метод се прилага успешно и при превенция на проблемите, свързани с употребата на наркотици (Linsey, 1997, цит. по Bango-Sanchez, 2010).

Подходът „връстници обучават връстници“ е ефективен особено сред високо рискови групи, защото се създава среда за обучение, в която силата, доминирането и властта не съществуват (Boud, Cohen & Sampson, 2001), участниците споделят сходни преживявания и предизвикателства, говорят на общ език (Boud, Cohen & Sampson, 2001; Kelly et al., 1991; Peers Ledwith & Johnston, 1993, цит. по Bango-Sanchez, 2010). Обучителите връстници дават положителен пример на обучаваните (Bango-Sanchez, 2010).

4. Препоръки

При реализиране на дейностите в рамките на проекта „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“ в пет женски затвора в България, Гърция и Румъния бе получена информация за условията на живот на майките, лишени от свобода и взаимоотношенията им с техните деца, докато са в затвора, включително и за някои възникнали пречки и ограничения.

С оглед адекватното посрещане на нуждите на майките, лишени от свобода и укрепване на връзките с техните деца, на разработващите политики и програми се предлагат следните препоръки⁹:

- Установяване на рутинен процес за информиране на всяка майка, която влиза в затвора (индивидуална или групова консултация или предоставяне на многоезични писмени материали) във връзка със законите ѝ права по отношение на контакта с децата, начините за поддържане на контакт с тях или дори да установи тяхното местонахождение.
- Разработване на програми за родителски грижи, в които може да се включи и информация за неправителствени организации и горещи телефонни линии, включително услуги за защита на детето, а също и служби, към които майката може да се обърне, ако се нуждае от подкрепа или друг вид съвет.
- Предлагане на подкрепа на майките, лишени от свобода, във връзка с изпълнение на родителската им роля, като им се помага да установят или поддържат редовен контакт с децата и временните им настойници (децата могат да се поканят да ги посетят в затвора за кратко след ареста им и др.). Това може да се реализира в индивидуална консултация и/или групови програми за родителски грижи, провеждани от специализирания персонал на затвора или от други външни организации.
- Реализиране на редовни обучения за родителски грижи и/или организиране на групи за подкрепа на майки, лишени от свобода.
- Предлагане на редовни езикови курсове (тъй като способността да говорят родния език е предпоставка майките да участват в програмите за подкрепа).
- Преоценка на качеството на съществуващите посещения на децата в затвора:

⁹ Всяка от препоръките по-долу е приложима поне за една от страните- участнички в проекта (България, Гърция, Румъния)

- въвеждане на ясни и уеднаквени (за всички затвори в страната) правила относно посещенията в затвора от по-малки деца (продължителност, място, контрол) и обучение на персонала за прилагането и спазването им;
  - увеличаване продължителността на посещенията до поне 1 час, без стъклена преграда между родителите и децата;
  - създаване на уютни стаи за посещение от децата в самите затвори по отношение на мебелировката, декорацията (цветни стени, картини, предпазен килим за деца на пода) и налични материали (отделни маси и/или килимчета за всяка майка и нейното дете/деца, играчки, материали за рисуване, музикален плейър). С тези много прости неща, почти неизискващи бюджетно планиране, се очаква да се подобрят както психическия, така и физическия контакт между майката и нейното дете/деца. Това допринася за укрепване на семейните връзки, дори и в такава „болезнена“ среда като затвора.
  - Организиране на „Специални дни“, през които децата могат да посещават майките си в затвора и да прекарат времето заедно в креативни дейности. Могат да бъдат организирани и „Дни за семейството“, през които на временните настойници на децата, които ги съпровождат до и от затвора, ще бъде дадена възможност да участват в различни дейности заедно с майките, лишени от свобода и техните деца.
- Установяване на рутинен процес за регистриране на демографска и друга информация за детето/децата на всяка майка и тяхното местонахождение. За всяка майка, лишена от свобода, минималният набор от данни трябва да включва: брой деца, пол, възраст, местоживеене, временен настойник и информация за контакт. Много важна информация, която трябва да бъде записана, за да се определи дали контактът с майката е в най-добрия интерес за детето/децата, е дали обвиненията срещу майката са свързани с някакво престъпление срещу детето/децата ѝ.
- Установяване на регулярно сътрудничество и/или укрепване на вече съществуващото между женските затвори и службите (правителствени и НПО), които могат да осигурят защита, подкрепа или друг вид съдействие на децата на майки, лишени от свобода и/или на техните временни настойници.

Библиография

- Abbott, B., & Kerr, D. (1995). *Substance abuse program for federally sentenced women*. Ottawa, Ontario: Correctional Services of Canada.
- Ainsworth, M.D.S. (1969). Object relations, dependency and attachment: a theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969-1025.
- Alvarado, R., & Kumpfer, K. (2000). Strengthening America's families. *Juvenile Justice Journal*, 7 (3). Retrieved August 25, 2010, from: http://www.ncjrs.gov/html/ojjdp/jjjournal_2000_12_2/jj2.html
- Alfaro, J.D. (1986). Report on the relationship between child abuse and neglect and later socially deviant behavior. Albany, NY: New York State Assembly.
- American Correctional Association (1995). *Public correctional policy on female offender services*. Lanham, MD: Author.
- American Psychiatric Association (2004). *Practice Guideline for the Treatment of Patients with Acute Stress Disorder and Posttraumatic Stress Disorder*. Arlington, VA: American Psychiatric Association Practice Guidelines.
- Baldwin K.M., & Jones J. (2000). *Health issues specific to incarcerated women: Information for state maternal and child health programs*. Women's and Children's Health Policy Center, Johns Hopkins University School of Public Health. Retrieved April 2010, from: <http://www.jhsph.edu/wchpc/publications/prison.pdf>.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1976). Social learning analysis of aggression. In Ribes-Inesta, E., & Bandura, A. (Eds.), *Analysis of delinquency and aggression*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. New York: General Learning Press.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Bango-Sanchez, V.M. (2010). *The effects of peer teaching of infant massage on general self-efficacy and mother infant attachment among mothers in a residential rehabilitation facility for drug addiction and substance abuse*. (Doctoral dissertation, Florida International University, 2010). Retrieved from: *FIU Electronic Theses and Dissertations*. <http://digitalcommons.fiu.edu/etd/168>
- Baranowsky, A.B., & Gentry, J.E. (2002). *Resiliency and recovery: Trauma survivor group* (2nd ed.). Toronto, Canada: Traumatology Institute.
- Baranowsky, A.B., Gentry, J.E., & Schultz, F. F. (2004). *Trauma practice: Tools for stabilization and recovery* (2nd ed.). Toronto, Canada: Traumatology Institute.
- Barlow J, Coren E, Stewart-Brown S. (2004). Parent-training programmes for improving maternal psychosocial health. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2003, 4. doi: 10.1002/14651858.CD002020.pub2.

- Barry, E. (1987). Imprisoned mothers face extra hardships. *National Prison Journal*, 14, 1-4.
- Bastick, M. (2005). *A commentary on the standard minimum rules for the treatment of prisoners*. Geneva: Quaker United Nations Office.
- Battle, C.L., Zlotnick, C., Najavits, L.M., Guttierrez, M., and Winsor, C. (2003). Posttraumatic stress disorder and substance use disorder among incarcerated women. In P.C. Ouimette & P.J. Brown (Eds.), *Trauma and substance abuse: Causes, consequences, and treatment of comorbid disorders*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Baunach, J. (1979). *The separation of inmate mothers from their children*. Washington, D.C.: National Institute of Justice.
- Baunach, P.J. (1985). *Mothers in prison*. New York: Transaction Books/Rutgers University Press.
- Bavolek, S.J. (1986). *Increasing skills of families in head start: validation of the nurturing program for parents and children birth to five years*. Eau Claire, WI: Family Development Resources.
- Bavolek, S.J. (Ed.) (1990). *Research and validation report of the nurturing programs*. Eau Claire, WI: Family Development Resources.
- Bavolek, S.J. (1999). *Nurturing parenting: Teaching empathy, self-worth and discipline to school-age children* (4th ed.). Park City UT: Family Development Resources, Inc.
- Bavolek, S.J., & Keene, R.G. (2001). *Adult-adolescent parenting inventory AAPI-2: Administration and development handbook*. Park City UT: Family Development Resources, Inc.
- Becker, H.S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. New York: Free Press.
- Belknap, J., Dunn, M., and Holsinger, K. (1997). *Moving toward juvenile justice and youthserving systems that address the distinct experience of the adolescent female*. A Report to the Governor. Office of Criminal Justice Services, Columbus, OH, p. 23.
- Belknap, J., & Holsinger, K. (2006). The gendered nature of risk factors for delinquency. *Feminist Criminology*, 1(1), 48-71.
- Bershad, L. (1985). *Discriminatory treatment of the female offender in the criminal justice system*. Boston College Law School.
- Black, D., Payne, H., Lansdown, R., & Gregoire, A. (2004). Babies behind bars revisited. *Archives of Disease in Childhood*, 89, 896-898.
- Blanchette, K. (2004). Revisiting effective classification strategies for women offenders in Canada. *Feminism and Psychology*, 14(2), 231-236.
- Blanchette, K., & Brown, S.L. (2006). *The assessment and treatment of women offenders: An integrative perspective*. Chichester, England: John Wiley & Sons.
- Block, K. & Potthast, M. (1998). Girl Scouts Beyond Bars: facilitating parent-child contact in correctional settings. *Child Welfare*, 77 (5), 561-578.
- Bloom, B. (1995). Public policy and the children of incarcerated parents. In Gabel, K. & Johnston, D. (Eds.), *Children of incarcerated parents*. New York: Lexington Books, p. 271-284.
- Bloom, B., & Steinhart, D. (1993). *Why punish the children? A reappraisal of incarcerated mothers in America*. San Francisco: National Council on Crime and Delinquency.
- Boswell, G., & Wedge, P. (2002). *Imprisoned fathers and their children*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Boud, D., Cohen, R., & Sampson, J. (2001). *Peer learning in higher education: learning from & with each other*. Sterling, VA: Stylus Publishing.

- Braman, D. (2004). *Doing time on the outside: incarceration and family life in urban America*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Brennan, T. (1998). Institutional classification of female offenders. In Zaplan, R. (Ed.), *Female offenders: Critical perspectives and effective interventions*. Gaithersberg, Md: Aspen Publishers.
- Brennan, T., & Austin, J. (1997). *Women in jail: Classification issues*. Washington, DC: USDOJ, National Institute of Corrections.
- Browne, D.C.H. (1989). Incarcerated mothers and parenting. *Journal of family violence*, 4, 211-220.
- Browne, A., Miller, B. and Maguin, E. (1999). Prevalence and severity of lifetime physical and sexual victimization among incarcerated women. *International Journal of Law and Psychiatry*, 22, 301-322.
- Bruns, D. (2006). Promoting mother-child relationships for incarcerated women and their children. *Infants & Young Children*, 19(4), 308-322.
- BJS-Bureau of Justice Statistics (1999). *Special report: Women offenders*. Washington, DC: U.S. Department of Justice.
- BJS-Bureau of Justice Statistics (2000). *Incarcerated parents and their children*. Washington, DC: U.S. Department of Justice.
- Burkhart, K. (1973). *Women in prison*. New York, NY: Doubleday.
- Bylington, D. (1997). Applying relational theory to addiction treatment. In S.L.A. Straussner and E. Zelvin (Eds.), *Gender and addictions: Men and women in treatment*. Northvale, NJ.: Aronson, p. 33-45.
- Byrne, M.W., Goshin, L.S., & Joestl, S.S. (2010). Intergenerational attachment for infants raised in a prison nursery. *Attachment and Human Development*, 12, 375-393.
- Caddle, D., & Crisp, D. (1996). *Imprisoned women and mothers*. London: Research Findings No. 16. Home Office Research and Statistics Directorate.
- Carlen, P. & Worrall, A. (2005). *Women in prison. National report: England and Wales*. Keele University MIP Team. Retrieved April 2010, from: <http://www.surt.org/mip/docs/National%20Report%20England%20and%20Wales.pdf>
- Carroll, H. (1980). *Children of prisoners: effects of parental absence*. Yale University Child Study Center, Unpublished.
- Cecil, D., McHale, J.P., Stozier, A., Pietsch, J. (2008). Female inmates, family caregivers, and young children's adjustment: A research agenda and implications for corrections programming. *Journal of Criminal Justice*, 36, 513-521. Retrieved May 2010, from: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2641026/pdf/nihms80745.pdf>
- Cerezo, M.A., Salvador, G.M., Trenado, R.M., (2008). Mother-infant interaction and children's socio-emotional development with high- and low-risk mothers. *Infant Behavior & Development*, 31, 578-589.
- Chapman, J. (1980). *Summary report: Criminal justice programs for women offenders* (Grant No. 77-NI-99-0079), Washington, D.C.: Center for Women's Policy Studies.
- Chase-Lansdale, P.L., Pittman, L.D. (2002). *Welfare Reform and Parenting: reasonable expectations*. The David and Lucile Packard Foundation. Retrieved from: http://www.princeton.edu/futureofchildren/publications/docs/12_01_FullJournal.pdf#page=161
- Chesney-Lind, M. (1997). *The female offender: Girls, women and crime*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

- CWL-Child Welfare League (2004). *Federal resource center for children of prisoners*. Retrieved July, 2010, from: <http://www.cwla.org/programs/incarcerated/default.htm>
- Christian, S. (2009). *Children of incarcerated parents*. National Conference of State Legislatures. Retrieved April 2010, from: <http://www.f2f.ca.gov/res/pdf/ChildrenOfIncarceratedParents2.pdf>
- Clement, M.J. (1993). Parenting in prison: A national survey of programs for incarcerated women. *Journal of Offender Rehabilitation, 19*, 89-100.
- Cliveti, (2008). *Women in prison*. Council of Europe. Retrieved May 2010, from: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc08/EDOC11665.pdf>
- Coll, C., & Duff, K. (1995). Reframing the needs of women in prison: A relational and diversity perspective. *Final report, women in prison pilot project*. Wellesley, MA: Stone Center.
- Cochran, J.K., Chamlin, M.B., Wood, P.B., & Sellers, C.S. (1999). Shame, embarrassment, and formal sanction threats: Extending the deterrence/rational choice model to academic dishonesty. *Sociological Inquiry, 69*, 91-105.
- Coll, C., Surrey, J., Buccio-Notaro, P., and Molla, B. (1998). Incarcerated mothers: Crimes and punishments. In Coll, C., Surrey, J. and Weingarten, K. (Eds.), *Mothering against the odds*. NY: Guilford.
- Corston, J. (2007). *The Corston report: a report by Baroness Jean Corston of a review of women with particular vulnerabilities in the criminal justice system*. London, Home Office.
- Cottler, L.B., Compton, W.M., Ben Abdallah, A., Cunningham-Williams, R., Abram, F., et al. (1998). Peer-delivered interventions reduce HIV risk behaviors among out-of-treatment drug abusers. *Public Health Reports, 113*, 31-41. Retrieved May 2010, from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1307725/pdf/pubhealthrep00030-0035.pdf>
- Council of Europe (1995). *The conditions of detention in Council of Europe member states*. Parliamentary Assembly Recommendation 1257, on 1 February 1995. Retrieved from: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta95/erec1257.htm#1>
- Council of Europe (2000). *Mothers and babies in prison*. Parliamentary Assembly Recommendation 1469, adopted on 30 June 2000. Retrieved from: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta00/EREC1469.htm>
- Covington, S.S. (1998). Women in prison: approaches in the treatment of our most invisible population. *Women and Therapy Journal, 21*(1), 141-155.
- Covington, S. (2000). Creating gender-specific treatment for substance-abusing women and girls in community correctional settings. In McMahon, M. (Ed.), *Assessment to assistance: Programs for women in community corrections*. Latham, MD: American Correctional Association, p. 171-233.
- Covington, S.S. (2002). *A woman's journey home: challenges for female offenders and their children*. Working papers prepared for the "From Prison to home" Conference (January 30-31, 2002).
- Covington, S.S. (2004). *Voices: A program of self-discovery and empowerment for girls*. Carson City, NV: The Change Companies.
- Covington, S.S. (2007). The relational theory of women's psychological development: implications for the criminal justice system. In Zaplin, R. (Ed.), *Female offenders: critical perspectives and effective interventions* (2nd ed.). Retrieved from: <http://www.centerforgenderandjustice.org/pdf/FinalTheRelationalTheorychapter2007.pdf>
- Crawford, J. (1990). *The female offender: What does the future hold?* Washington, DC: American Correctional Association.

- Cruells, M., & Igareda, N. (2005). *Women, Integration and Prison*. Barcelona: SURT.
- Cunningham, A., & Baker, L. (2003). *Waiting for Mommy: Giving a Voice to the Hidden Victims of Imprisonment*. London ON: Centre for Children and Families in the Justice System. Retrieved May 2010, from <http://www.lfcc.on.ca/WaitingForMommy.pdf>
- Daane, D.M. (2003). Pregnant prisoners: health, security, and special needs issues. In Sharp, S.F. (Ed.), *The incarcerated woman: rehabilitative programming in women's prisons*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, p. 61-72.
- Dallaire, D.H. (2006). Children with incarcerated mothers: Developmental outcomes, special challenges and recommendations. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 28, 15-24.
- Dallaire, D.H. (2007). Incarcerated mothers and fathers: A comparison of risks for children and families. *Family Relations*, 56(5), 440-453.
- Dallaire, D., & Wilson L.C. (2009). The relation of exposure to parental criminal activity, arrest, and sentencing to children's maladjustment. *Journal of Child and Family Studies*, 19(4), 404-418.
- Dalley, L. (2002). Policy implications relating to inmate mothers and their children: will the past be prologue? *The Prison Journal*, 82(3), 234-268.
- DeHart, D., & Altshuler, S. (2009). Violence exposure among children of incarcerated mothers. *Child & Adolescent Social Work Journal*, 26(5), p. 467-479.
- Dodge, M., & Pogrebin, M. (2001). Collateral costs of imprisonment for women: complications of reintegration. *The Prison Journal*, 81. Retrieved May 2010, from: <http://atgstg01.sagepub.com/frccjstudy/overviews/pdfs/Dodge.pdf>
- Dubose, D. (1977). *Women in prison - a neglected issue*. Rockville, MD: National Institute of Justice. Retrieved form: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=56703>
- Düinkel, F., Kestermann, C., & Zolondek, J. (2005). Internationale Studie zum Frauenstrafvollzug, Bestandsaufnahme, Bedarfsanalyse und 'best practice'. Department of Criminology, University of Greifswald.
- Dunn, E., Arbuckle, J.G. (2002, August). Children of incarcerated parents and enhanced visitation programs: impacts of the Living Interactive Family Education (LIFE) program. Retrieved from: http://extension.missouri.edu/4hlife/guide/4HLIFE_guide_appendix_09.pdf
- Eddy, B.A., Powell, M.J., Szubka, M.H., McCool, M.L., Kuntz, S. (2001). Challenges in research with incarcerated parents and importance in violence prevention. *American Journal of Preventive Medicine*, 20(1S), 56-62.
- Egeland, B., & Erickson, M.F. (1990). Rising above the past: Strategies for helping new mothers break the cycle of abuse and neglect. *Zero to Three*, 11(2), 29-35.
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2004). *Annual report 2004: the state of the drugs problem in the European Union and Norway*. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- European Parliament (2008, February). *Report on the situation of women in prison and the impact of the imprisonment of parents on social and family life*. (Publication No. A6-0033/2008). Retrieved May 2010, from: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=EN&reference=A6-0033/2008>
- European Parliament (2008, March). *European Parliament's Resolution of 13 March 2008 on the particular situation of women in prison and the impact of the imprisonment of parents on social and family life*. (Publication No. 2007/2116 (INI)). Retrieved January 2009, from: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2008-0102>

- Fagan, J., & Hawkins, A.J. (Eds.) (2001). *Clinical and educational interventions with fathers*. Binghamton, NY: Haworth.
- Falicov, C. (1998). *Latino families in therapy: A guide to multicultural practice*. New York, NY: Guilford Press.
- Farr, K.A., (2000). Classification for female inmates: Moving forward. *Crime & Delinquency*, 46, 3-17.
- Farrington, D.P (1986). Age and crime. In Tonry, M., and Morris, N. (Eds.), *Crime and justice: An annual review of research* (Vol 7), p. 189-250.
- Fearn, N.E., & Parker, K. (2004). Washington State's residential parenting program: An integrated public health, education, and social service resource for pregnant inmates and prison mothers. *Californian Journal of Health Promotion*, 2(4), 34-48.
- Finkelstein, N. (1993). The relational model. In Kronstadt, D., Green, P.F. and Marcus, C. (Eds.), *Pregnancy and exposure to alcohol and other drug use*. Washington, D.C.: U.S. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Substance Abuse Prevention, p. 126-163.
- Finkelstein, N., & Derman, L. (1991). Single-parent women: What a mother can do. In Roth, P. (Ed.), *Alcohol and drugs are women's issues*. New York: Scarecrow Press, p. 78-84.
- Fishman, S.H. (1983). The impact of incarceration on the children of offenders. In Frank, M. (Ed.), *Children of Exceptional Parents*. *Journal of Children in Contemporary Society*, p.16.
- Fletcher, B., Shaver, L., & Moon, D. (1993). *Women prisoners: A forgotten population*. Westport, CT: Praeger.
- Foa, E.B., Davidson, J.R.T., & Frances, A. (1999). The expert consensus guideline series: Treatment of posttraumatic stress disorder. *Journal of Clinical Psychiatry*, 60, 4-76.
- Fogel, C.I., & Martin, S.L. (1992). The mental health of incarcerated women. *Western Journal of Nursing Research*, 14, 30-46.
- Forehand, R.L., & McMahon, R.J. (1981). *Helping the noncompliant child: A clinician's guide to parent training*. New York: Guilford Press.
- Fowler, L. (2002). *Drugs, crime and the drug treatment and testing order* (ICCJ Monograph, No. 2). London: NAPO- Trade Union and Professional Association for Family Court and Probation Staff.
- Fritsch, T.A., & Burkhead, J.D. (1981). Behavioral reactions of children to parental absence due to imprisonment. *Family Relations*, 30(1), 83-88.
- Gabel, S. (1992). Children of incarcerated and criminal parents: Adjustment, behaviour and prognosis. *Bulletin of the American Academy of Psychiatry Law*, 20, 33-45.
- Gabel, K., & Girard, K. (1995). Long-term care nurseries in prisons: a descriptive study. In Gabel, K., & Johnston, D. (Eds.), *Children of Incarcerated Parents*. New York: Lexington Books, p. 237-254.
- Gabel, K., & Johnston, D. (Eds.). (1995). *Children of Incarcerated Parents*. New York: Lexington Books.
- Garbarino, J., & Gronginger, W. (1983). Child abuse, delinquency and crime: Working paper. National Committee for the Prevention of Child Abuse.
- George, S., & LaLonde, R. (2002). *Incarcerated mothers in Illinois state prisons: An analysis of administrative data*. Chicago: University of Chicago.
- Gilfus, M.E. (1992). The domestic violence movement and our sisters in prison. *Wisconsin Coalition Against Domestic Violence Newsletter*, 11(2), 3-7.
- Gilligan, C., Lyons, N.P., and Hanmer, T.J. (Eds.) (1990). *Making connections*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Glaze, L. & Maruschak, L.M. (2008). *Parents in Prison and Their Minor Children*. Bureau of Justice Statistics Special Report.
- Glueck, S., & Glueck, E. (1950). *Unravelling juvenile delinquency*. New York: Commonwealth Fund.
- Goldstein, J., Freud, A., and Solnit, J. (1973). *Beyond the best interest of the child*. New York: Free Press.
- Goshin, L.S., & Byrne, M.W. (2009). Converging streams of opportunity for prison nursery programs in the United States. *Journal of Offender Rehabilitation*, 48(4), 271-295.
- Grasmick, H.G., & Bursik, R.J. (1990). Conscience, significant others, and rational choice: Extending the deterrence model. *Law and Society Review*, 24, 837-861.
- Green, B., Miranda, J., Daroowalla, A., Siddique, J. (2005). Mental health and programming needs of incarcerated women with trauma. *Crime & Delinquency*, 51, 133-151.
- Green, M., & Scholes, M. (2004). *Attachment and Human Survival*. New York: Karnac.
- Greene, S., Haney, C., & Hurtado, A. (2000). Cycles of Pain: Risk Factors in the Lives of Incarcerated Mothers and Their Children. *The Prison Journal*, 80, 3-23.
- Greenfeld, L.A., & Snell, T.L. (1999). *Women offenders*. (Bulletin No. NCJ-175688). Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Greenwood, C.R., Dinwiddie, G., Terry, B., Wade, L., Stanley, S.O., Thibadeau, S., & Delquadri, J.C. (1984). Teacher- versus peer-mediated instruction: an ecobehavioral analysis of achievement outcomes. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 17, 521-528.
- Grossman, J.B., and Garry, E.M. (1997). *Juvenile Mentoring: A proven delinquency prevention strategy*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Grych, J.H., & Fincham, F.D. (2001). *Inter-parental conflict and child development: theory, research, and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Guerney, B. (1964). Filial therapy: Description and rationale. *Journal of Consulting Psychology*, 28(4), 304-310.
- Hagan, J., & Palonni, A. (1990). The social reproduction of a criminal class of working class. London circa 1950-80. *American Journal of Sociology*, 96, 265-297.
- Hagen, K.A., & Myers, B. (2003). The effect of secret keeping and social support on behavioral problems in children of incarcerated women. *Journal of Child and Family Studies*, 12, 229-242.
- Hagen, K.A., Myers, B.J., & Mackintosh, V.H. (2005). Hope, social support and behavioral problems in at risk children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 211-219.
- Hairston, C.F. (1988). Family ties during imprisonment: do they influence future criminal activity? *Federal Probation*, 52, 48-52.
- Hairston, C.F. (2007). Focus on children with incarcerated parents. An overview of the research literature. Retrieved May 2010, from: <http://www.fcnetwork.org/AECFOverview%20of%20the%20Research%20Literature.pdf>
- Hairston, C.F., & Lockett, D. (1985). Parents in Prison. *Child Abuse and Neglect*, 9, 471-477.
- Hanlon, T.E., Blatchley, R.J., Bennett-Sears, T., Rose, M., & Callaman, J.M. (2005). Vulnerability of children of incarcerated addict mothers: Implications for preventive intervention. *Children and Youth Services Review*, 27, 67-84.
- Hanlon, T.E., Carswell, S.B., & Rose, M. (2007). Research on the caretaking of children of incarcerated parents: findings and their service delivery implications. *Children and Youth Services Review*, 29(3), 384-362.

- Hanlon, T.E., O'Grady, K. E., Bennett-Sears, T., & Callaman, J. M. (2004). Incarcerated drug-abusing mothers: Their characteristics and vulnerability. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 30, 915–934.
- Harm, N.J., & Phillips, S.D. (2000). You can't go home again: Women and criminal recidivism. *Journal of Offender Rehabilitation*, 32, 3–21.
- Harrison, P.M., & Beck, A.J. (2005). *Prison and jail inmates at midyear, 2004*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Henriques, Z. (1982). *Imprisoned mothers and their children*. New York: University Press of America.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and recovery*. New York: Basic Books.
- Herschell, A., Calzada, E., Eyberg, S., & McNeil, C.B. (2002). Parent-child interaction therapy: New directions in research. *Cognitive and Behavioral Practice*, 9, 9–15.
- Hotelling, B. (2008). Perinatal needs of pregnant, incarcerated women. *The Journal of Perinatal Education*, 17(2), 37-44.
- Houck, K.D.F., and Loper, A.B. (2002). The relationship of parenting stress to adjustment among mothers in prison. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72, 548–558.
- Hudson, W. (1982). *The clinical measurement package: A field manual*. Chicago, IL: Dorsey.
- Huizinga, D., Loeber, R., and Thornberry, T.P. (1995). *Urban delinquency and substance abuse: recent findings from the program of research on the causes and correlates of delinquency*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Ingram, J., Patchin, J., Huebner, B., McCluskey, J., & Bynum, T. (2007). Parents, friends, and serious delinquency: an examination of direct and indirect effects among at-risk early adolescents. *Criminal Justice Review*, 32(4), 380-400.
- Johnsen, C. (2006). Course 30db: Women in prison [Electronic version]. *Nurse.com*. Retrieved from <http://www.nurse.com/ce/course.html?CCID=2833>.
- Johnson, E.I., & Waldfogel, J. (2002). Children of incarcerated parents: cumulative risk and children's living arrangements. Retrieved May 2010, from: http://www.northwestern.edu/ipr/jcpr/workingpapers/wpfiles/johnson_waldfogel.pdf
- Johnson, R.C. (2007). Ever-increasing levels of parental incarceration and the consequences for children. In Raphael, S. and Stoll, M. (Eds.), *The Increasing Prison Population in the United States: What has it done for us and what has it done to us?*. Retrieved from: http://gsppi.berkeley.edu/faculty/rjohnson/rsfbkchapter_parentalincarc_child_10-07.pdf
- Johnston, D. (1991). *Jailed Mothers*. Pasadena, CA: Center for Children of Incarcerated Parents.
- Johnston, D. (1992). *Children of offenders*. Pasadena, CA: Pacific Oaks Center for Children of Incarcerated Parents.
- Johnston, D. (1995). Effects of parental incarceration. In Gabel, K., & Johnston, D. (Eds.), *Children of Incarcerated Parents*. New York: Lexington Books, p. 59-88.
- Jordan, B.K., Schlenger, W., Fairbank, J., & Cadell, J. (1996). Prevalence of psychiatric disorders among incarcerated women, II: Convicted felons entering prison. *Archives of General Psychiatry*, 53, 513-519.
- Jordan, J.V., Kaplan, A.G., Miller, J.B., et al. (1991). *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center*. New York: Guilford Press.
- Jose-Kampfner, C. (1991). Michigan program makes children's visits meaningful. *Corrections Today*, 53(6), 132-134.

- Jose-Kampfner, C. (1995). Post-traumatic stress reactions in children of imprisoned mothers. In Gabel, K., & Johnston, D. (Eds.), *Children of incarcerated parents*. New York: Lexington Books, p. 237-254.
- Kaminski, J.W., Valle, L.A., Filene, J.H., Boyle, C.L. (2008). A meta-analytic review of components associated with training program effectiveness. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36, 567-589.
- Kazura, K. (2001). Family programming for incarcerated parents: A needs assessment among inmates. *Journal of Offender Rehabilitation*, 32, 67-83.
- Kelly, J.A., Lawrence, J.S., Diaz-Yolanda, E., Stevenson, L.Y., Hauth, A.C., Brasfield, T.L., et al. (1991). HIV risk behaviour reduction following intervention with key opinion leaders of population: an experimental analysis. *American Journal of Public Health*, 81, 186-171.
- Kennon, S.S., Mackintosh, V.H., Myers, B.J. (2009). Parenting education for incarcerated mothers. *Journal of Correctional Education*, 60(1), 10-30.
- Kinner, S.A., Alati, R., Najman, J. M. and Williams, G.M. (2007). Do paternal arrest and imprisonment lead to child behaviour problems and substance use? A longitudinal analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48, 1148–1156. doi: 10.1111/j.1469-7610.2007.01785.x
- Knapp, P., & Deluty, R. (1989). Relative effectiveness of two behavioral training programs. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18, 314-322.
- Knight, B. (1992). Women in prison as litigants: Prospects for post prison futures. *Women & Criminal Justice*, 4, 91-116.
- Kobak, R. (1999). The emotional dynamics of disruptions in attachment relationships. In Cassidy, J., & Shaver, P.R. (Eds.) *Handbook of attachment*. New York: Guilford, p. 21-43.
- Kumpfer, K.L., & Alvarado, R. (1998). *Effective family strengthening interventions* (Juvenile Justice Bulletin, Family Strengthening Series). Rockville, MD: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Kumpfer, K.L., & Alvarado, R. (2003). Family-strengthening approaches for the prevention of youth problem behaviors. *American Psychologist*, 58(6/7), 457-465.
- Kwong, M., Bartholomew, K., Henderson, A.J.Z., & Trinke, S. (2003). The intergenerational transmission of relationship violence. *Journal of Family Psychology*, 17, 288-301.
- LaLonde R.J., & George S. M. (2002). *Incarcerated mothers: The Chicago project on female prisoners and their children*. Chicago: The University of Chicago Irving B. Harris Graduate School of Public Policy Studies.
- Landreth, G.L., & Lobaugh, A.F. (1998). Filial therapy with incarcerated fathers: Effects on parental acceptance of child, parental stress, and child adjustment. *Journal of Counseling and Development*, 76, 157–165.
- LaVigne, N.G., Davies, E., & Brazzell, D. (2008, February). Broken Bonds: understanding and addressing the Needs of Children with Incarcerated Parents. The Urban Institute Justice Policy Center.
- Lawrence-Wills, S. (2004). Incarcerated mothers reports of their daughters' antisocial behavior, maternal supervision and mother-daughter relationship. *Journal of Family Social Work*, 8(3), 55-73.
- Len, M.W. (1978). *A Phenomenological Study of Criminality and other Psychosocial Effects of Parental Punishment and Abuse* (Doctoral dissertation). Ohio: Union Graduate School, Yellow Springs.
- Linsey, B.J. (1997). Peer education: A view point and critique. *Journal of the American College of Health*, 45(4), 187-189.

- Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. In Tonry, M.H., & Morris, N. (Eds.), *Crime and justice: An annual review of research*, Vol. 7. Chicago: University of Chicago Press, p. 29–149.
- Loper, A., & Tuerk, E. (2006). Parenting programs for incarcerated parents: current research and future directions. *Criminal Justice Policy Review*, 17(4), 407-427. Retrieved May 2010, from: <http://cjp.sagepub.com/cgi/content/abstract/17/4/407>
- Lowenstein, A. (1986). Temporary single parenthood—The case of prisoners' families. *Family Relations*, 35, 79–85.
- Marcos, A.C., Bahr, S.J., & Johnson, R.E. (1986). Test of a bonding/association theory of adolescent drug use. *Social Forces*, 65(1), 135-161.
- Matthews, J. (1983). *Forgotten victims: How prison affects the family*. London: National Association for the Care and Resettlement of Offenders.
- Meyer, D., & Moriarty, C. (1995). *Rebonding and rebuilding (A parenting curriculum)* (4th ed.). Los Angeles: Hacienda LaPuente.
- Miller, J.B. (1986). *What do we mean by relationships?* Work in Progress No. 22. Wellesley, MA: Stone Center, Working Paper Series.
- Miller, J.B. (1990). *Connections, disconnections, and violations*. Work in Progress No. 33. Wellesley, MA: Stone Center, Working Paper Series.
- Miller, K. (2006). The impact of parental incarceration on children: An emerging need for effective interventions. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 23(4).
- Milner, J.S. (1986). *The child abuse potential inventory: Manual* (2nd ed.). Webster, NC: Psytec.
- Moore, A.R. (1995). *An evaluation of a program for incarcerated mothers: parenting training and the enhancement of self-esteem*. Richmond, Virginia: Virginia Commonwealth University. Retrieved April 2010, from: http://digarchive.library.vcu.edu/bitstream/10156/2153/1/moorear_phd.pdf
- Mumola, C.J. (2000). *Incarcerated parents and their children*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
- Munro, V. (2007). From mothering behind bars to parenting beyond barriers?—The right to family life and the politics of imprisonment. *Amicus Curiae*, 69, 6-9.
- Murray, J. (2005). The effects of imprisonment on families and children of prisoners. In A. Liebling, & S. Maruna (Eds.) *The effects of imprisonment*. Devon: Willan Publishing.
- Murray, J., & Farrington, D.P. (2005). Parental imprisonment: effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life-course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 1269-78.
- Murray, J., & Farrington, D.P. (2008). Parental imprisonment: long-lasting effects on boys' internalizing problems through the life course. *Development and Psychopathology*, 20, 273-290.
- Murray, J., Farrington, D.P., Sekol, I. & Olsen, R.F. (2009). *Effects of Parental Imprisonment on Child Antisocial Behaviour and Mental Health*. Campbell Systematic Reviews.
- Murray, J., Janson, C-G. & Farrington, D.P. (2007). Crime in adult offspring of prisoners: A cross-national comparison of two longitudinal samples. *Criminal Justice and Behaviour*, 34, 133-149.
- Murray, J., & Murray, L. (2010). Parental incarceration, attachment and child psychopathology. *Attachment and Human Development*, 12(4), 289-309.

- Muth, W.R. (2004, October). *Bridging two worlds: Findings from a mixed design study of literacy learners in federal prisons* (Dissertation of the year presentation). Delray Beach, FL: College Reading Association International Conference.
- Muth, W.R. (2006, May). Intergenerational literacy programs for incarcerated parents and their families: a review of the literature. *Exploring Adult Literacy*. Retrieved from: <http://literacy.kent.edu/cra/2006/wmuth/index.html>
- Myers, B. J., Smarsh, T. M., Amlund-Hagan, K., & Kennon, S. (1999). Children of incarcerated mothers. *Journal of Child and Family Studies*, 8(1), 11-25. Retrieved from: <http://www.springerlink.com/content/v2u8401x07213645/>
- Nixon, R., Sweeney, L., Erickson, D.B., & Touyz, S.W. (2003). Parent-child interaction therapy: A comparison of standard and abbreviated treatments for oppositional defiant preschoolers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 251-260.
- O'Brien, P. (2001). *Making it in the "free world": Women in transition from prison*. New York: SUNY Press.
- O'Brien, P., & Young, D.S. (2006) Challenges for formerly incarcerated women: A holistic approach to assessment. *Families in Society*, 87, 359-366.
- OJ C 66, 20.03.2009. European Parliament's Resolution of 13 March 2008 on the particular situation of women in prison and the impact of the imprisonment of parents on social and family life (2007/2116(INI)).
- Owen, B. & Bloom, B. (1995). Profiling women prisoners: Findings from national survey and California sample. *The Prison Journal*, 75, 165-185.
- Palusci, V.J., Crum, P., Bliss, R., Bavolek, S.J. (2008). Changes in parenting attitudes and knowledge among inmates and other at-risk populations after a family nurturing program. *Children and Youth Services Review*, 30, 79-89.
- Parke, R.D., & Clarke-Stewart, K.A., (2002). *Effects of parental incarceration on young children*. Paper presented at the Conference on From Prison to Home: The Effect of Incarceration and Reentry on Children, Families and Communities. U.S. Department of Health and Human Services: The Urban Institute.
- Paton, J., Jenkins, R. (2002). *Mental health primary care in prison. A guide to mental ill health in adults and adolescents in prison and young offender institutions*. WHO: Collaborating Centre for Research & Training for Mental Health.
- Patterson, G.R., Dishion, T.J., & Chamberlain, P. (1993). Outcomes and methodological issues relating to treatment of antisocial children. In Giles, T.R. (Ed.), *Handbook of effective psychotherapy*. New York: Plenum, p. 43-88.
- Patterson, G.R., & Narrett, C.M. (1990). The development of a reliable and valid treatment program for aggressive young children. *International Journal of Mental Health*, 19(3), 19-26.
- Patterson, G.R., Reid, J.B., & Dishion, T.J. (1992). *A social learning approach. IV. Antisocial boys*. Eugene, OR: Castalia.
- Peers, I.S., Ledwith, F., & Johnston, M. (1993). *Community Youth Project HIV/AIDS*. Manchester, England: University of Manchester School of Education Report to the Health Education.
- Penal Reform International (2007). *Women in prison: incarcerated in a man's world*. London: Penal Reform International (Penal Reform Briefing No. 3).
- Petersilia, J. (2005). From cell to society: Who is returning home? In Travis, J., & Visher, C. (Eds.), *Prisoner reentry and crime in America*. Cambridge, England: Cambridge University Press, p. 15-49.

- Phillips, S., Burns, B., Wagner, H., Kramer, T., & Robbins, J. (2002). Parental incarceration among adolescents receiving mental health services. *Journal of Child and Family Studies, 11*(4), 385-399.
- Poehlmann, J. (2005). Representations of attachment relationships in children of incarcerated mothers. *Child Development, 76*, 679–696.
- Poehlmann, J., Park, J., Bouffiou, L., Abrahams, J., Shlafer, R., & Hahn, E. (2008). Representations of family relationships in children living with custodial grandparents. *Attachment and Human Development, 10*, 165-188.
- Pollack, J. (1998). *Counseling women in prison*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Pollock, J. (2002). Parenting programs in women's prisons: A national survey. *Women & Criminal Justice, 14*, 131-151.
- Pollock-Byrne, J. M. (1990). *Women, prison, and crime*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Pomeroy, E.C., Kiam, R., & Abel, E. (1998). Meeting the mental health needs of incarcerated women. *Health & Social Work, 23*, 71-76.
- Ports, J. (2003). Making connections: Using narrative and journal writing in a holistic literacy enhancement program for incarcerated mothers. In Lukes, M., and Ullman, C.M. (Eds.), *Perspectives on family literacy*. New York: Family Literacy Forum & Literacy Harvest, p. 12-18. Retrieved from: <http://www.lacnyc.org/resources/publications/harvest/harvestFall03.pdf>
- Posada, G., (2008). Attachment in infancy and early childhood. In Haith, M., & Benson, J. (Eds.), *Encyclopedia of infant and early childhood development* (Vol. 1). London: Elsevier, p. 96-106.
- Prison Reform Trust (2000). *Justice for Women: the need for reform, the Report of the Committee on Women's Imprisonment*. London: Prison Reform Trust.
- Quaker Council for European Affairs (2007). *Women in prison: a review of the conditions in Member States of the Council of Europe*. Brussels: Quaker Council for European Affairs.
- Rafter, N. (1985). *Partial justice: Women in state prisons, 1800-1935*. Boston: Northeastern University Press.
- Raikes, B. (2009). *Imprisoned mothers: 'out of sight, out of mind'. A missed opportunity for rebuilding mother-child relationships*. Centre for Applied Childhood Studies, University of Huddersfield. Retrieved from: <http://www.cavehill.uwi.edu/salises/conferences/2009/documents/RaikesBen-ImprisonedMothers-OutofSightOutofMind.pdf>
- Reisig, M.D., Holtfreter, K., & Morash, M. (2006). Assessing recidivism risk across female pathways to crime. *Justice Quarterly, 23*, 384-405.
- Rheingold, A.A., Acierno, R., Resnick, H.S. (2004). Trauma, posttraumatic stress disorder, and health risk behaviors. In Schnurr, P.P., & Green, B.L. (Eds.), *Trauma and health: Physical health consequences of exposure to extreme stress*. Washington, D.C: American Psychological Association, p. 217–243.
- Robertson, O. (2007). *The impact of parental imprisonment on children*. Geneva: Quaker United Nations Office. Retrieved from: <http://www.quno.org/geneva/pdf/humanrights/women-inprison/ImpactParentalImprisonment-200704-English.pdf>
- Rohner, R.P. (1999). Handbook for the study of parental acceptance and rejection. Unpublished manuscript, University of Connecticut: Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection.
- Rosenberg, M. (1967). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Rosenkrantz, L., & Joshua, V. (1982). Children of incarcerated parents: a hidden population. *Children Today*, 11(1), 2-6.
- Sack, W.H. (1977). Children of imprisoned fathers. *Psychiatry*, 40, 163-174.
- Sack, W.H., & Seidler, J. (1978). Should children visit their parents in prison? *Law and Human Behavior*, 2(3), 261-266.
- Sack, W.H., Seidler, T., & Thomas, S. (1976). The children of imprisoned parents: A psychosocial exploration. *American Journal of Orthopsychiatry*, 46(4), 618-628.
- Sampson, R.J., and Laub, J.H. (1993). *Crime in the making: pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sandifer, J.L. (2008). Evaluating the efficacy of a parenting program for incarcerated mothers. *The Prison Journal*, 88(3), 423-445. Retrieved from: <http://tpj.sagepub.com/content/88/3/423.full.pdf+html>
- Schaefer, E., Edgerton, M., and Hunter S. (1984). Background of the Self-Evaluation Inventory. Unpublished manuscript.
- Schwartz, M.C., and Weintraub, J.F. (1974). The prisoner's wife: A study in crisis. *Federal Probation*, 38, 20-27.
- Seymour, C. (1998). Children with parents in prison: Child welfare policy, program and practice issues. *Child Welfare*, 77(5), 469-493.
- Shaw, R. (1987). *Children of Imprisoned Fathers*. Bungay, Suffolk: Richard Clay Publishing.
- Shaw, R. (1992). Imprisoned fathers and the orphans of justice. In Shaw, R. (Ed.), *Prisoners' children: What are the issues?* London: Routledge.
- Siefert, K., & Pimlott, S. (2001). Improving pregnancy outcomes during imprisonment: a model residential care program. *Social Work*, 46(2), 125-134.
- Simmons, C. (2000). Children of incarcerated parents. *California Research Bureau*, 7(2), 1-11.
- Sipe, C.L. (1996). *Mentoring: A synthesis of private/public ventures' research: 1988-1995*. Philadelphia: Public/Private Ventures.
- Sherman, L.W., Strang, H., and Barnes, G.C. (1997). *The RISE working papers: the Canberra reintegrative shaming experiments*. Canberra, Australia: Law Program, Research School for Social Sciences, Australian National University.
- Shlafer, R.J., & Poehlmann, J. (2010). Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration. In press, *Attachment and Human Development*.
- Smith, A., Krisman, K., Strozier, A., Marley, M. (2004). Breaking through the bars: Exploring the experience of addicted incarcerated parents whose children are cared for by relatives. *Families in Society*, 85, 187-195.
- Smith, N.R. (2000). *A comparative analysis of intensive filial therapy with intensive individual play therapy and intensive sibling group play therapy with child witnesses of domestic violence*. (Doctoral Dissertation, University of North Texas, 2000). Retrieved from: http://www.library.unt.edu/theses/open/20003/smith_nancy_renfer/Dissertation.pdf
- Snyder-Joy, Z.K., & Carlo, T.A. (1998). Parenting through prison walls: Incarcerated mothers and children's visitation programs. In Miller, S.L. (Eds.), *Crime Control and Women: Feminist Implication of Criminal Justice Policy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, p. 130-150.
- Springer, D.W., Lynch, C., & Rubin, A. (2000). Effects of a solution-focused mutual aid group for Hispanic children of incarcerated parents. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 17(6), 431-442.
- Stanton, A. (1980). *When mothers go to jail*. Lexington, MA: D.C. Heath.

- Sternberg K.J., Lamb, M.E., Guterman, E., Abbott, C.B., Dawud-Noursi, S., (2005). Adolescents' perceptions of attachments to their mothers and fathers in families with histories of domestic violence: a longitudinal perspective. *Child Abuse & Neglect*, 29, 853-869.
- Suchman N.E., Mayes, L., Conti, J., Slade, A., Rounsaville, B. (2004). Rethinking parenting interventions for drug-dependent mothers: from behavior management to fostering emotional bonds. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 27, 179-185.
- SURT (2005). *Violència contra les dones. Anàlisi entre la població penitenciària femenina*. Funded by Caixa Catalunya and available (in Catalan) at: http://www.surt.org/docs/estudi_final_cat.pdf
- Taylor, R. (2004). *Women in prison and children of imprisoned mothers: preliminary research paper*. Geneva: Quaker United Nations Office.
- Tennessee Department of Corrections (1995). *The children and families of incarcerated felons: a status report and demographic inquiry*. Tennessee Department of Corrections, Planning and Research Section. Retrieved from: <http://www.tn.gov/correction/pdf/famchild.pdf>
- Teplin, L.A. (1990). Detecting Disorder: The treatment of mental illness among jail detainees. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 58, 233-236.
- Teplin, L.A., Abram, K.M., and McClelland, G.M. (1996). The prevalence of psychiatric disorder among incarcerated women I: Pretrial detainees. *Archives of General Psychiatry*, 53, 505-512.
- Trice, A.D. (1997). Risk and protective factors for school and community problems for children of incarcerated women. Paper presented at the biennial meetings of the Society for Research in Child Development on April 19. Indianapolis, Indiana.
- Turner, G., & Shephard, J. (1999). A method in search of theory: peer education and health promotion. *Health Education Research*, 14(2), 235-247.
- Understanding prison health care: Women's health* (2002). Funded by Stanford University School of Medicine, Arts and Humanities Medical Scholars Program.
- UNODC-United Nations Office on Drugs and Crime (2008). *Handbook for prison managers and policy makers on women and imprisonment*. New York: United Nations. Retrieved April, 2010 from: <http://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/women-and-imprisonment.pdf>
- U.S. Department of Health and Human Services (1999). *Mental health: A report of the Surgeon General*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Mental Health Services, National Institutes of Health, National Institute of Mental Health.
- USJ-U.S. Department of Justice (1994). *Women in prison*. Washington, DC: Government Printing Office.
- USJ-U.S. Department of Justice (1998). *Women in the criminal justice system - a twenty year update*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs.
- USJ-U.S. Department of Justice (1999). *Women offenders*. Washington, DC: Government Printing Office.
- USJ-U.S. Department of Justice (2000). *Incarcerated parents and their children* (NCJ 182335). Washington DC: Bureau of Justice Statistics.
- Van Voorhis, P., Salisbury, E., Wright, E., & Bauman, A. (2008, January). *Achieving accurate pictures of risk and identifying gender-responsive needs: Two new assessments for women offenders*. Washington DC: U.S. Department of Justice, National Institute of Corrections.

- Velimesis, M.L. (1975). The female offender. *Crime and Delinquency Literature*, 7(1), 94-112.
- Warner, A. (1998, March). *Implementing choices at regional facilities: program proposals for women offenders with special needs*. Women Offender Sector Correctional Service of Canada Ottawa, Ontario.
- Wagner, L. (1982). *Peer Teaching: Historical Perspectives*. Westport, CT: Greenwood.
- Warr, M. (1993). Parents, peers and delinquency. *Social Forces*, 72(1), p. 247-264.
- Webber, J.M., Mascari, J.B., Dubi, M., & Gentry, J.E. (2006). Moving forward: Issues in trauma response and treatment. In Walz, G.R., Bleuer, J. & Yep, R.K. (Eds.), *VISTAS: Compelling perspectives on counselling*. Alexandria, VA: American Counseling Association, p. 17-21.
- Weissman, M., & LaRue, C.M. (1998). Earning trust from youths with none to spare. *Child Welfare*, 77(5), 579-594.
- Wilsnack, S., Wilsnack, R., and Klassen, A. (1986). Epidemiological research on women's drinking, 1978-1984. In National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism, *Women and alcohol: Health-related issues*. NIAAA Research Monograph No. 16; DHHS Publication No. ADM 86-1139. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, p. 1-68.
- Wintfeld, J.R. (2008, April). Children of incarcerated mothers: the effect of maternal incarceration on child cognitive, behavioral and educational outcomes. Washington, DC: Georgetown University. Retrieved April 2010, from:
http://aladinrc.wrlc.org/bitstream/1961/7000/1/60_etd_jrw53.pdf
- WHO Regional Office for Europe (2007). *Health in prisons: a WHO guide to the essentials in prison health*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- WHO Regional Office for Europe (2009). *Women's Health in prison. Correcting gender inequity in prison health*. Denmark: Publications WHO Regional Office for Europe. Retrieved May 2010, from http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/76513/E92347.pdf
- Wrenn, C. (1962). The culturally encapsulated counsellor. *Harvard Educational Review*, 32, 444-449.
- Young, D.S., & Smith, C.J. (2000). When moms are incarcerated: the needs of children, mothers, and caregivers. *Families in Society*, 81, 130-141.
- Zlotnick, C., Najavits, L., Rohsenow, D., & Johnson, D. (2003). A cognitive-behavioral treatment for incarcerated women with substance abuse disorder and posttraumatic stress disorder: findings from a pilot study. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 25, 99-105.

Приложение 1

Проекти, включващи интервенции за родители, лишени от свобода¹¹

1. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ				
Име на проекта	“Да помогнем на детето да успее”			
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Palusci, V.J., Crum, P., Bliss R., and Bavolek S.J. (2008). Changes in parenting attitudes and knowledge among inmates and other at-risk populations after a family nurturing program. <i>Children and Youth Services Review</i> , 30, 79-89 Link: http://www.nurturingparenting.com/research_validation/prison_population.pdf			
Водеща организация	Не се споменава			
ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ/ПРИЛОЖЕНИЕ				
Къде? Кога? Продължителност	В областен затвор в САЩ (не се споменава име) 2000-2005 година 20 часа (10 сесии * 2 часа всяка)			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☒ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☒ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол Други: Единствените подходящи участници без деца били затворници, записани в рехабилитационни програми за наркозависими в затвора	☒ Затворник* ☐ Бивш затворник	N=836** от които 533 лишени от свобода Жени=169 Мъже=364
* Критериите за подбор на участниците се различават в зависимост от мястото на провеждане на програмата (рехабилитационни програми за наркозависими в областен затвор, програми в областен затвор за интервенция за извършители на насилие, местна служба за лечение на наркозависими, центрове за препращане към други институции и програма за родителски грижи в обществен център)				
** Във всяка група има 5-30 участници от различен или еднакъв пол, в зависимост от мястото на провеждане				

¹¹ Представените в приложението програми, не представят всички интервенции за майки, лишени от свобода. Критериите за включване на интервенциите са: групова програма за родители, осъществена в затвора; да е разработена на базата на обучение или психообучение на родители; да е направена оценка за ефективност.

Включени дейности	Лекции, дискусии и експериментално обучение. Часовете се провеждали от фамилни консултанти и социални работници, които следват учебен план с последователни теми и материали за работа. Включено е индивидуално и групово консултиране.
--------------------------	---

ОЦЕНКА

Методология	Промените в уменията и знанията относно родителските грижи са оценени чрез прилагането на Въпросник за родителски грижи за юноша (AARI-2 Bavolek & Keene, 2001) преди и след прилагане на и интервенцията. Преди интервенцията е приложен Въпросникът за склонност към малтретиране на деца (CAPI, Milner, 1986), оценяващ степента на риска от малтретиране на деца, с оглед групиране на участниците. Проучено е влиянието на възрастта, пола, расата, както и различния брой посещения, върху резултата от приложението на AARI въпросника. Участниците са били поканени да попълнят формуляр за оценка с отворени въпроси, в който те са коментирали програмата, нейните организатори и средата.
--------------------	--

Резултати	<ul style="list-style-type: none"> • Лишените от свобода участници са имали по-високи резултати по скалата за малтретиране CAPI, в сравнение с родители от други общности, включително и групата на лекуващите се наркозависими. • При всички участници се установява подобряване на знанията, проява на съпричастност, премерено използване на наказанията и повече разбиране за ролята на детето в семейството. • В сравнение с жените, при мъжете са регистрирани по-по-широки стойности за AARI-2, но по-ниски стойности в предварителното и последващо проучване. • При всички групи имало подобрения от 6-16 точки в общия резултат при AARI-2 скалата, а онези с по-висок риск от малтретиране на дете имали по-добри резултати. • Промените в стойностите при AARI-2 скалата в затворническите групи били статистически подобни в групите с малтретиращи лица и общата извадка. • Не са доказани значими разлики при родителските взаимоотношения по отношение на възраст, раса или място на провеждане на интервенцията.
------------------	---

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Включени теми:

1. Внимание и похвала
2. Реалистични и съответни на развитието очаквания
3. Семейни правила и ограничения
4. Лична власт/ негативен контрол
5. Справяне с гнева
6. Телесно наказание и алтернативи
7. Избори: Естествени или логически последици
8. Слушане, комуникация и противопоставяне
9. Комуникация и противопоставяне
10. Оценка на обучението

В Bavolek, S.J. (1999). Nurturing Parenting: Teaching Empathy, Self-Worth и Discipline to School-age Children (4th ed.). Park City UT: Family Development Resources, Inc.

2. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	Не се споменава
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Kennon, S.S., Mackintosh, V.H., and Myers, B.J. (2009). Parenting education for incarcerated mothers. <i>Journal of Correctional Education</i> , 60 (1), 10-30 Link: http://www.thefreelibrary.com/Parenting education for incarcerated mothers.-a0198414721
Водеща организация	Департамент за корекционно обучение и Департамент за лишени от свобода лица, Вирджиния

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде?	В два женски затвора в САЩ (строго охраняем затвор и затворническо общежитие с лек режим)			
Кога?	Не се споменава			
Продължителност	48 часа (12 сесии* 2 часа всяка от тях)			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☐ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☐ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	N = 66 (всеки клас има 12-26 участници)
Включени дейности	Групова дискусия, подкрепа и насърчаване, видео материали и упражнения (например създаване на аудио съобщение за всяко дете, писане на писма и картички), консултации от обществени експерти (например, адвокати), тетрадка за самостоятелна работа, индивидуална консултация при решаване на практически проблеми, както и осигурен контакт с училищата на децата.			

ОЦЕНКА

Методология	<p>Изследването е с квази-експериментален групов дизайн с 1 сформирана група, проучена 3 пъти. Първото измерване е проведено по време на предварителната сесия (преди осъществяването на 12-сесийната интервенция), второто - в рамките на последната сесия и третото - осем седмици след приключване на интервенцията. Промените в поведението и знанията на родителите са оценени в 3-те времеви интервала, описани по-горе, чрез прилагането на:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Въпросник за приемане-отхвърляне на родител (Mother PARQ, Rohner, 1999) • Скала за самооценка на Розенберг (SES, Rosenberg, 1967) • Правен въпросник за лишени от свобода родители. Разработен е за целите на изследването, измерва знанията за правата и отговорностите на родителите по време на лишаването от свобода, попечителство, свиждания, задължения за плащане на детска издръжка, докато е в затвора, прекратяване на родителските права и т.н. • Въпросник за комуникацията. Разработен е за това изследване, с цел измерване честотата на комуникация с децата и грижещите се лица чрез посещения, писма и телефонни обаждания. • Въпросник за оценка. Съдържа четири отворени въпроса с цел да се оцени наученото.
-------------	--

Резултати

Сравняване стойностите от изследванията, показва по-високи резултати при последващите оценки (по-добра) в сравнение с първичната при 3 от тестовете - Родителски нагласи (MPARQ), самоуважение (SES) и Правен въпросник, но не и при трите комуникационни променливи (посещения, телефонни обаждания, писма).

Стойностите от последващите проучвания при въпросника за самоуважението (SES) били по-високи от тези след теста, а последващият резултат за родителското отношение и поведение (MPARQ) е бил малко по-висок от резултата след изследването.

Стойностите от Правния въпросник за лишени от свобода родители се повишили след изследването в сравнение с резултата преди него, но се понижали при последвалите оценявания в сравнение с тези след изследването. Стойностите от последвалото изследване са останали по-високи от предварителните изследвания.

Качественият анализ представил четири теми по отношение на нуждите, които децата имат: (1) обич, разбиране и подкрепа, (2) постоянно уверяване, че мен ме е грижа, (3) комуникация – писма и телефонни обаждания и (4) да знаят, че не са виновни.

Интервенцията довела до значителни подобрения при родителската топлина и самоуважението на майките. Мотивите, извлечени от твърденията на майките, разкрили, че те осъзнават, че децата се нуждаят от обич, писма и постоянство и че би трябвало да изразяват уважение, признателност и подкрепа към попечителите.

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен.

3. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	«Проект за обучение на родители»
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Browne, D.C.H. (1989). Incarcerated mothers and parenting. <i>Journal of Family Violence</i> , 4, 211-220.
Водеща организация	PROGRAM for Female Offenders Inc. in Pennsylvania (NGO)

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде? Кога? Продължителност	Окръжен затвор в САЩ 1984 96 часа (48 сесии * 2 часа), 2 сесии седмично (24-седмици)			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☐ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☐ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол Други:	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	N= 20
Включени дейности	<p>Съдържанието на интервенцията е разработено и апробирано в Обществения център за психично развитие / умствена изостаналост в болницата Св. Франсиз с название „Учебен план за обучение на родители“ и включва четири основни раздела:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Потребности: представя нуждите на децата, които мотивират тяхното поведение и обяснява как потребностите оказват влияние върху ежедневните взаимоотношения родител-дете • Емоционално включване: представя етапите на емоционалното развитие (по Ериксон 1950). Акцентира се на емоционалните нужди на детето във всеки етап от развитието. Представят се различните видове поведение и отношение на майката, което подпомага здравословния растеж на детето. • Развиване на личности в семейната среда: в този раздел е представено влиянието на семейните взаимоотношения върху самооценката. • Самоуважение: повишаване самоуважението на участниците чрез развиване на ефективни умения за комуникация. Акцентира се върху ролята на собствената позитивна самооценка в развитието на емоционално здравото дете. <p>Обучението се провежда от психолог по учебен план.</p>			

ОЦЕНКА

Методология	<ul style="list-style-type: none"> • Въпросник за самооценка (SEI) (Schaefer et al., 1984), измерващ самооценката на участниците за личностните им характеристики и съдържа пет конструкта - вътрешен контрол, ефикасност, самоуважение, самоконтрол и самокритичност • Въпросник за родителска грижа, преценяващ отношението, поведението и знанията на родител на юноша. Въпросниците са приложени преди проучването и непосредствено след приключване на програмата.
-------------	---

Резултати

Резултатите показват значителни различия в нивото на самоуважение на участниците (в позитивна насока), приемане на телесното наказание и неподходящи очаквания (в негативна насока).

Установява се реално повишение в стойностите за самоуважение, докато ефикасността, загубата на контрол и стойностите за самокритичност остават непроменени.

Майките сякаш регресирали при такива родителски отношения и поведения, като приемане на телесното наказание като начин за възпитаване и имали ниски очаквания за уменията и способностите на децата си след програмата за интервенция. Brown (1989) посочва като причина за неефективност на часовете за родители факта, че само 3 от 48 сесии са били посветени на методите за дисциплина. След такава кратка интервенция (6 часа) е нереалистично да се очакват промени в отношението и поведението на родители

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен.

4. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	Не се споменава
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Sandifer, J.L. (2008). Evaluating the efficacy of a parenting program for incarcerated mothers. <i>The Prison Journal</i> , 88(3), 423-445.
Водеща организация	Не се споменава

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде? Кога? Продължителност	Изправителна институция за жени в южната част на САЩ. Септември 2001-декември 2002 72 часа = (24 сесии* 3ч всяка), 2 сесии на седмица			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☐ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☐ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол Други:	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	N= 161* Treatment group (n=119) *всеки клас имал 15 до 25 участника
Включени дейности	<p>Обучение в класна стая с интерактивни методи „Възобновяване на взаимоотношенията и повторно изграждане на емоционална привързаност (Курс за обучение за родители)“ (Meуег и Moriarty, 1995). Организиран са шест основни сесии със следните теми:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Семейство и развитие на детето • Дисциплина • Трудни ситуации и въпроси • Личностно израстване • Малтретиране на дете • Специални въпроси за лишени от свобода родители <p>Използвани са методи с практическа насоченост, насърчаващи рефлексивната самооценка: четене на детски книжки, слушане на лекции, изграждане на умения за писане на писма, чрез провеждане на писмени упражнения.</p> <p>Интерактивният елемент се състои от удължено време за посещение с полуструктурирана програма с дейности (напр., изкуство и игри) и време, през което майките, лишени от свобода, имат възможност да упражняват родителските си умения и опит с децата си. Посещенията по програмата включват свиждания за майки и малки деца, веднъж месечно, „дни за игра“ за деца от 3 до 12 години, както и специални програми за юноши.</p>			

ОЦЕНКА

Методология	<p>Избран е квази-експериментален дизайн с предварителен и последващ тест на нееквивалентна контролна група.</p> <p>За оценка на промяната на участниците в часа по родителски грижи и контролната група са използвани 2 въпросника:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Въпросник за взаимоотношенията родител-дете (PCRI), разработен за оценка на седем умения и отношения, допринасящи за развиване на стабилни взаимоотношения родител-дете. • Въпросник за родителски грижи <p>За оценка на програмата са избрани осем от дванадесетте скали на двата въпросника за родителски грижи.</p> <p>Оценката на експерименталната група е направена един ден след приключване на програмата, а на контролната – след 12-седмици.</p>
Резултати	<p>Доказва се подобряване и увеличаване знанията и уменията на лишените от свобода майки, по-специално, резултатите от анализите показали по-добро познание за развитието на детето, променени възгледи за телесното наказание в положителна насока, променено отношение към размяната/провала на ролята родител-дете и съзнаване нуждите на децата си. Не е имало подобряване в чувствата за емоционална и социална подкрепа, в дозата удовлетвореност и удоволствие, произлизащи от родителските грижи, както и отсъствие на значима промяна в познанията на комуникационните умения родител-дете.</p> <p>Не е отбелязана значима промяна при сравнителната група на лишени от свобода майки.</p>

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен.

5. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	M.I.L.K. (Mothers Inside Loving Kids)
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Moore, A.R. (1995). An evaluation of a program for incarcerated mothers: parenting training and the enhancement of self-esteem. Link: http://digarchive.library.vcu.edu/dspace/bitstream/10156/2153/1/moorear_phd.pdf
Водеща организация	Вирджиния Изправителен Център

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде? Кога? Продължителност	Вирджиния Изправителен Център за жени Не се споменава Часове за родители с продължителност 18 часа (9 сесии* 2 часа всяка)			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☐ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☐ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол Други:	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	N= 40 20 в контролирана & 20 в експериментална група
Включени дейности	<p><i>Етап 1</i></p> <p>I. Обучение на родители (10ч)</p> <p>а) Дисциплина: Чрез специализирани техники родителите се обучават в ефективно решаване на проблеми с децата им</p> <p>б) Комуникация: три различни форми: вербална, невербална и символна. Фокусът е в развиване на подходящи умения за комуникация с децата.</p> <p>II. Обучение за развитие на детето (8ч):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ранно детство (0-5 години) • Училищна възраст (6-12 години) • Юношество (13-16 години) <p><i>Етап 2</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Специален ден за посещение • Групи за подкрепа на майки: максимален брой - 15 участника, срещи два пъти месечно. Обучен групов фасилитатор ръководи процеса. Основната цел е даването на права и възможности. • Часове по умения за справяне: (8 сесии*2часа). Целта е да се придобият специфични знания и умения, които ще предоставят максимална самостоятелност и независимост след освобождаването, когато лишените от свобода се върнат отново в семейството и обществото. <p><i>След като майката-участник в програмата MILK е освободена, представители на организацията Virginians for Child Abuse Prevention (VCAP) се опитват да се свържат с нея чрез „Анонимни родители“ или чрез други организации, предоставящи подкрепа, за да подпомогнат процеса на приспособяването ѝ.</i></p>			

ОЦЕНКА

Методология	<p>За целта на проучването е избран квази-експериментален дизайн и нееквивалентна контролна група. Дизайнът включва контролна група и експериментална група, като и за двете е приложен пре- и пост-тест.</p> <p>Изследователски инструменти:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. “Индекс за самоуважение” (ISE) (Hudson, 1982), разработен за измерване степента, сериозността и значимостта на проблема, който интервюираният може да има със самоуважението. 2. “Въпросник за родителска грижа” (Bavolek, 1986) разработен за оценка на знанията на родителя относно специфични поведенчески техники за справяне с проблемно поведение. 3. “Въпросник за родителски грижи при юноши” (API) (Bavolek, 1990), разработен да оценява отношението към родителските грижи и отглеждането на дете от страна на възрастни. Информацията за демографските и криминални данни се събира чрез използване на “Формуляр за демографски и биографични данни за участниците” подготвен от автора. 4. Формуляр за демографска и криминална информация, разработен от автора за целта на проучването. 5. “Формуляр за проучване на M.I.L.K. програмата” е разработен за измерване степента на удовлетвореност от реализирането на програмата. <p>“Формулярът за проучване на M.I.L.K. програмата” е приложен само за изследваната група след провеждане на проучването, докато всички други въпросници са приложени за двете групи преди и след изследването.</p>
Резултати	<p>Би-вариантните анализи не разкриват съществени разлики между стойностите, свързани с изследваните спрямо контролираните условия. Но насоката на промени в резултатите попада в желаното направление при „Въпросника за родителските грижи“ и трите субскали на Въпросника за родителски грижи при юноши (липса на съчувствие за детето, приемане на телесното наказание, размяна на семейните роли). Всъщност, програмата показала положителни влияния по отношение на усвояването на знания и подходящи родителски умения, но изглежда не е самооценката влияние върху родителските отношения или при проблеми със самооценката. Обучението повлиява положително родителските техники, но самооценката остава по-резистентна.</p>

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен.

ДРУГИ КОМЕНТАРИ

Целта на този проект, както се описва от автора, била да се подобрят семейните взаимоотношения чрез намаляване различията и сближаване между лишените от свобода родители, техните деца и попечителите на децата, докато са разделени от майките си, както и да се подпомогне предотвратяване на малтретирането и пренебрегването на дете и да се намали рецидивизма сред участниците, включени в програмата.

Целите на този проект са са най-близки до тези на проекта „Отглеждане и възпитание на дете през затворнически решетки“ по програма DAPHNE.

6. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	Програма за интерактивно обучение на семейството за живота (LIFE)
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Dunn, E., and Arbuckle, J.G. (2002). Children of incarcerated parents and enhanced visitation programs: impacts of the living interactive family education (life) program. Retrieved June 7, 2010 from: http://extension.missouri.edu/4hlife/guide/4HLIFE_guide_appendix_09.pdf
Водеща организация	The University Outreach and Extension of the University of Missouri.

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде? Кога? Продължителност	Строго охраняем затвор в САЩ (Мисури). 2001-2003 Не се споменава			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☐ Мъж	☐ Бременна жена ☐ Майка ☒ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☒ Друг грижещ се от мъжки пол Други: баби и дядовци, втори бащи, други мъже, полагащи грижи, които имат деца и други близки роднини на възраст между 4-19 години	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	N= 7
За кого? (ако са деца)	Пол	Характеристики на участниците	Възраст на участниците	Брой участници
	☐ Жена ☒ Мъж	☐ Деца на майки затворнички ☒ деца на бащи затворници Други: внуци, други членове на семейството (напр.племенници)	6 до 14 години	N= 7
Включени дейности	<p>LIFE програмата включва 3 компонента:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 4-Н дейностите (което означава аз давам обет: моята ГЛАВА за по-бистър разсъдък, моето СЪРЦЕ за по-голяма преданост, моите РЪЦЕ за повече работа и помощ и моето ЗДРАВЕ за по-добро съществуване на моята организация, общество, страна и свят): На месечните срещи, децата и техните бащи/роднини работили съвместно по различни арт-дейности, както и дейности според учебния план, които акцентират на области като решаване на конфликти, противопоставяне на различни зависимости, групова работа и развиване умения.* • Обучение за родителски грижи: Часовете по родителски грижи били насочени само към бащи/роднини, лишени от свобода и акцентирали на области като комуникация, справяне с гнева, групова работа и позитивна дисциплина. Затворниците, които имали главна роля в изработването на формата на програмата, участвали в допълнителна среща всеки месец, за да планират бъдещите дейности по програмата и помагали да се определят правилата като изисквания за членство. 			

ОЦЕНКА

Методология	<p>I) След приключване на програмата е проведена фокус-групата от бащи/роднини, лишени от свобода. Дискутирани са ефектите от участието на бащите в програмата върху качеството на взаимоотношението родител-дете и върху благополучието на детето.</p> <p>II) Въпросник, адаптиран от три различни инструмента (Розенберг скалата за самоуважение, 4-Н модел за младежко развитие, разработен за оценяване на тази програма и Инструмент за оценка на житейски умения (обхващащ скали като умения за учене, решаване на проблеми, социални компетенции, вземане на решение, поставяне на цел, както и постигането ѝ). Инструментите са използвани в два етапа на оценяване за децата, които са посещавали програмата поне три месеца (времевият интервал между двете оценявания е бил 6 месеца).</p>
Резултати	<p>I) Бащи/ роднини съобщили, че часовете са им помогнали да овладеят по-ефективни умения за комуникация, по-добри стратегии за дисциплина и други умения, които са имали положителни влияния върху взаимоотношенията им с децата. Съвместните дейности с децата са оценени като положителни, осигуряващи нови родителски умения и методи, както и по-добро разбиране на ролята им.</p> <p>II) Резултатите от корелационния анализ показват подобрения в социалните компетенции на децата, комуникационните им умения, както и тези за вземане на решения.</p>

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

* Конструктивните интерактивни дейности (4-Н дейности) включват следните тематични области:

1. **Доверие:** Участниците играели на „забоди опашката на магарето“, като децата и бащите дават насоки един на друг.
2. **Разнообразие и толерантност:** Участниците чели откъси от речта на Мартин Лутър Кинг „Аз имам мечта“ и обсъждали какво означава тази реч за тях и с какво разнообразието и толерантността са значими в обществото
3. **Любов и признателност:** участниците изработили картички за Св.Валентин, за да изразят признателност помежду си и към останалите членове от семейството.
4. **Креативност:** Участниците украсявали заедно Великденски яйца

7. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	Проект „Затворниците и техните семейства“
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Link: http://www.goodbeginnings.net.au/files/prisoners_families_14.PDF
Водеща организация	Good Beginnings, Australia

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде?	В 13 затвора в Австралия: Тасмания, Южна Австралия, Куинсланд, Северната територия, Западна Австралия, Викториа, Нов Южен Уелс			
Кога?	1998 (пилотен проект) 2000-2004 (реализиране)			
Продължителност	Програми за родителски грижи: 14 – 24 часа (7 до 8 седмици * 2-3ч на седмица)			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☒ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☒ Баща ☐ Друг грижец се от женски пол ☐ Друг грижец се от мъжки пол	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	223 затворници 112 мъже 88 жени 23 неупоменати
Включени дейности	<ul style="list-style-type: none"> Обучение в родителски грижи за майки/ бащи, лишени от свобода в затвора относно ролята и отговорностите им като родители (Програма за обучение на родителски грижи) Улесняване контакта между децата и родителите им в затвора (дни на родителя, възможност за телефонни обаждания, посещения под супервизия, транспортиране на деца-посетители, играчки/ книжки за посещенията). Помощ за затворниците относно проблемите дете/семејство чрез лична консултация, информация, медиация, подкрепа/юридически консултации, препращане към друга инстанция (подкрепа след освобождаването, като домашни посещения за освободените затворници и семејства, за да им се помогне в приспособяването, индивидуална подкрепа и консултация за затворници) Консултиране, информирање и подкрепа на семејствата, повлияни от лишаването на родител от свобода (Семејна подкрепа) [Намирање на членове от семејството, програми за външни грижещи се лица, съдебна подкрепа за семејствата] <p>Програмите за обучение в родителски грижи включвали поредица обучителни сесии по следните теми:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Взаимоотношения и отговорности 2. Родителство и затвор 3. Възраст и етапи от развитието на децата 4. Удоволствието да си родител 5. Конфликти, справяне с трудни ситуации, включително 6. проблеми в комуникация и насилие 7. Връщане въкъщи – какво да се очаква <p>Някои други програми за родителски грижи целели да подпомагат участниците в осъзнаването какво се случвало с тях като деца, за да не повтарят лошите модели на поведение и отношение в следващото поколение.</p>			

ОЦЕНКА

Методология	<p>Обучението е оценено от Мелбърн консултантска агенция „Успешни дейности“ чрез:</p> <ul style="list-style-type: none"> • обзор на съответната литература • разработване на рамка за оценяване • разработване на инструменти за събиране на данни и логическа карта за оценка на проекта • събиране на данни за профил на затворници, участващи в програмата • проследяване на подгрупа затворници, участващи в програмата, за да се определи нейното влияние във времето • триетапни посещения на всеки включен в проекта затвор и провеждане на интервюта с координаторите и екипите по проекта, персонала на затвора, администраторите на затвора, организациите-домакини и членовете на местни агенции за препращане към други институции • семинари с координаторите на програмата и екипа на Good Beginnings за обсъждане на ключови моменти от реализирането на проекта • Разработване на междинен доклад за оценяване през ноември 2003, основаващ се на резултати от реализиране на проекта
Резултати	<p>Публикувани са само резултатите от оценяване на процеса:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Фактът, че има разнообразие сред програмите, означава, че не е възможно да се определи доколко съдържанието на програмата е успешно при постигането на желаните резултати. Това, което е различно, е акцентът върху затворниците като родители и достъпът им до родителската подкрепа. В този смисъл резултатите от тази интервенция са положителни. • Полът на затворниците сякаш не е определящият фактор относно предприетите видове дейности, но всички координатори в женските затвори съобщават за по-дълго прекарано време в уговаряне посещения за деца с приемна грижа или институции, занимаващи се с подкрепа в кризисна ситуация чрез телефонни разговори, спешни пренасочвания, препращания и материална помощ. • Голяма част от местните затворници са включени в дейностите на програмата като цяло, но само малък процент са участвали в програмите за родителски грижи.

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен

8. ОПИСАНИЕ НА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Име на проекта	Не се споменава
Достъп (линк и/или препратка, справка)	Eddy, B. A., Powell, M. J., Szubka, M. H., McCool, M. L., Kuntz, S. (2001). Challenges in Research with Incarcerated Parents and Importance in Violence Prevention. <i>American Journal of Preventive Medicine</i> , 20 (1S), 56–62.
Водеща организация	Resource Development Institute, Канзас Сити, Мисури. Проектът е финансиран от Центровете за контрол и превенция на болестите, Отдел за борба с престъпността при юноши (Grant number: U81/CCU713461-03)

ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Къде? Кога? Продължителност	САЩ (местен затвор) 2001 4 сесии, с продължителност 1 час и време за дискусия след всяка сеси			
За кого? (ако са пълнолетни)	Пол	Характеристики на участниците	Връзка със затвора	Брой участници
	☒ Жена ☒ Мъж	☐ Бременна жена ☒ Майка ☒ Баща ☐ Друг грижещ се от женски пол ☐ Друг грижещ се от мъжки пол Забележка: Лишени от свобода поне с едно дете на възраст 3 - 10 години, с наркотична и алкохолна зависимост или с психични проблеми, наличие на контакт с детето/децата си поне веднъж месечно	☒ Затворник ☐ Бивш затворник Други:	90% от ивадката са мъже Няма други данни за участниците
За кого? (ако са деца)	Пол	Характеристики на участниците	Възраст на участниците	Брой участници
	☒ Жена ☒ Мъж	☒ Деца на майки, лишени от свобода ☒ Деца на бащи, лишени от свобода Друга:	3 -10 години	Не се споменава
Включени дейности	Сесиите включват теми, свързани с родителски умения, комуникация, разрешаване на проблеми и развитие на детето, както и учебен план за обучение на родители, лишени от свобода родители. Акцентът е върху положителното насърчаване, намирането на решение на проблеми и алтернативи на физическото наказание, като начини за предотвратяване малтретирането на дете.			

ОЦЕНКА

Методология	Чрез стандартизирани въпросници за самостоятелно попълване с време за размисъл и последващи интервюта (след 12-те месеца) с родителя, лишен от свобода, детето и попечителя.
Резултати	Резултатите не са оповестени, защото според авторите оценяването е показало спорни изводи, поради радикални промени в семейните роли и прекъсване/ влошаване на отношенията между родителите, лишени от свобода, децата и семействата.

ПОЛЕЗЕН МАТЕРИАЛ

Не е включен

Приложение 2

Затворът за жени, гр. Сливен

Единственият затвор за жени в България се намира в гр. Сливен. Към него функционира и две общезития от откриттип.¹

През 2011 година, относителният дял на осъдените жени в България, спрямо всички осъдени е 3.16 %. В края на 2011 година броят на жените, изтърпяващи наказание е 237, като от тях 121 са майки, а 23 бременни жени. От тях 11 са родили и отгледали децата (до 1 година) в затвора, 1 е родила извън затвора с прекъсване за отглеждане. За децата, родени в затвора е създадена детска ясла, която разполага с детска стая с 8 легла и кът за игра, кухня, детска баня, изолатор и сервизно помещение. Към декември 2011 година в детската ясла се отглеждат 4 бебета. За децата се прави избор на личен лекар извън затвора.

Престъпленията, извършени от лишени от свобода жени са разпределени, както следва: против собствеността - 60% (144), против личността - 22% (54), престъпления, свързани с наркотични вещества - 7% (17), други – 9% (22).

Към затвора функционира Вечерно професионално-техническо училище «Аргири Жечкова». Училището разполага с 12 учебни помещения и с помещения за извънкласна дейност: библиотека с библиотечен фонд с 4447 книги, административни помещения, учебна шивашка работилница. В училището на лишени от свобода се предоставя възможност да завършат основно и/или средно образование и да придобият професионална квалификация.

В сградата на училището се помещава и клуб «Работа», финансиран и оборудван от Фонд Ноу-Хау при Британското посолство в Р България, а така също и физкултурен салон.

В православния храм „Св. Мария Магдалина”, намиращ се в училищната сграда и осветен през 1998 г. има служба 2 пъти седмично и на всички религиозни празници.

Паралелно с процеса на образование, в затвора се реализират и програми за ограмотяване на лишени от свобода; професионално обучение; обучение в

¹ Информацията е предоставена от ръководството на затвора. Използвана е информация и от: <http://www.gdin.bg/Pages/Prisons/Default.aspx?evntid=25710>

ключови компетентности - компютърна грамотност, чуждоезиково обучение и работа в екип; социално образование за повишаване на компетентностите на лишените от свобода; просветно-образователна дейност.

Медицинското обслужване на жените, лишени от свобода се осъществява от Медицински център, към който са обособени 4 консултативно-приемни кабинета, амбулатория, аптека, изолатор, стационар с 3 болнични легла за краткотрайно лечение и сервизно помещение.

Осигурени са зали за хранене и помещения за допълнителни занимания - две зали за специализирана групово работна и компютърен кабинет, оборудван по проект на програма ФАР през 2009 г

В двора на затвора има обособени площи за престой на открито, цветни алеи, за които се грижат жените, лишени от свобода. На лишените от свобода от свобода се осигурява допълнителна възможност за физическа или спортна активност.

Затворът за жени в гр. Сливен разполага с две зали за свиждания, едната от които е специализирана за свиждания на майки с малки деца. Има обособена *къщичка за удължени свиждания*, условията в която са максимално близо до домашните. Там жените могат да бъдат със семейството си до четири часа. Социалната дейност и възпитателната работа в местата за лишаване от свобода е организирана съгласно Правилника за прилагане на закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража. Тя включва: диагностична и индивидуална корекционна дейност; програми за въздействие за намаляване на риска от рецидив и риска от значителни вреди; творчески, културни и спортни дейности и религиозна подкрепа.

Социална дейност и възпитателна работа с лишените от свобода се осъществяват в индивидуален и групов формат.

Творческите и културните дейности на лишените от свобода включват: самодейни изяви чрез представяне на театрални постановки, художествени програми, музикални концерти, спектакли, свързани с празници или други важни събития; организиране на изложби.

В затвора, гр.Сливен традиционно функционират клубове с разнообразни програми, в зависимост от интересите и потребностите на жените. Програмите се реализират както по линия на извънкласната дейност в училището, така и за осмисляне свободното време на осъдените, които не са включени в образователен процес.

Клуб «Ритъм» събира жени с подчертан интерес към фолклора. Включените в програмата на клуба танци от различни фолклорни области, както и на различните етнически общности, възпитава зачитане на културните различия, подпомага утвърждаването на социалните връзки и изгражда толерантно отношение към другите. Присъщата за дейността на клуба работа в колектив, формира екипност, повишава личната отговорност.

Клуб «Рея». Чрез организирани училищни спектакли, танци се интерпретират по неповторим начин преклонението пред национални и общочовешки ценности, мечтите за по-добър живот, противопоставянето между илюзии и реалност. Дейността на този уникален клуб привлича с умелото съчетаване на плас-тика, феерия и силно внушение като запленява и участници и зрители.

Клуб «Чаплин» се радва на много почитатели и съмишленици. В десетгодишния си репертоар, клуб „Чаплин” реабилитира авторите на българското „позорище” от епохата на Васил Друмев и Добри Войников. Общуването с театралното изкуство стимулира гражданската активност и обществена интеграция на учениците. Изявите на сцената често компенсират пропуснатото в живота - родителска загриженост, споделена любов, радостта на ежедневието.

През 2008 г. е реализиран училищен конкурс “Красива класна стая”. Конкурсът е проведен под ръководството на клуб “Красиво училище”. Учениците с желание се включват в естетизиращите дейности като демонстрират екипно взаимодействие и желание за успех. Всяка класна стая е с обновен интериор по идеен замисъл на учениците и съобразно преподавания в нея учебен предмет.

На територията на затвора функционират също клуб “Кулинар”, клуб “Фантазии с хартия” и клуб “Плетиво”. В заниманията жените усвояват умения и сръчности, полезни за социалната им пригодност след изтърпяване на наказанието. С изделията от клубната дейност се уреждат периодични изложби, а част от тях се даряват на специализирани социални заведения/домове за деца и възрастни хора/.

През м. април 2008 година е представена първата самостоятелна изложба на затворничка, която никога преди това не се е занимавала с изобразително изкуство.

Сливенският женски затвор е единственото място в България, където се провежда т.нар. психодрама. Целта на терапията е да помогне на лишените от свобода жени да преодолеят собствените си страхове, както и да придобият необходимите комуникативни умения за общуване вътре в затвора и извън него. През програмата са преминали и охраняващите затвора служители на Министерството на правосъдието.

Законови облекчения при изтърпяване на наказанието „липшаване от свобода” в затвора за жени

При лишените от свобода жени законодателно са уредени следните облекчения:

- бременните жени и кърмачките, на които е определен строг режим, със заповед се поставят на общ режим;
- лишените от свобода жени имат право на почивка в случай на бременност

и раждане в размерите, установени за платения отпуск на работничките и служителките; времето на почивката им се зачита за работни дни;

- бременните жени и майките получават усилена дажба храна по специална таблица по време на бременността и 10 месеца след раждането;
- бременните жени и кърмачките са под системен медицински контрол;
  - бременните жени след установяване на бременността от медицински специалист незабавно се трудоустрояват на подходяща работа и се настаняват в подходящо обзаведени и отговарящи на необходимите хигиенни изисквания помещения;
  - бременните и кърмачките не могат да бъдат ангажирани в тежък физически и в нощен труд; не се разрешава полагането на извънреден труд от бременни;
  - за бременните жени и кърмачките престоят на открито е не по-малко от 2 часа на ден, а през зимния сезон - не по-малко от един час;
  - децата на лишените от свобода жени до навършване на една година могат да останат при майките си в детската ясла към затвора;
  - съществува правна възможност наказанието лишаване от свобода да бъде прекъснато за отглеждане в домашни условия на роденото по време на изтърпяване на наказанието дете, докато същото навърши една година;
  - болните и по-възрастните от 60 години жени се преглеждат задължително от лекар за определяне на работоспособността им;

Освобождаване от местата за лишаване от свобода

Съгласно Правилника за прилагане на закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража, три месеца преди освобождаването на лишените от свобода поради изтърпяване на наказанието, същите се включват в специализирана програма: »Подготовка за живот на свобода«. При необходимост те се подпомагат от представители на държавни, общински, граждански и религиозни общности и неправителствени организации

Проекти, реализирани в затвора в гр. Сливен

Екипът на затвора, гр. Сливен активно участва в разработване и реализиране на проекти, насочени към подобряване на условията на живот на лишените от свобода жени и обогатяване на дейностите в рамките на социално-възпитателната и културно-информационна работа.

По-долу се представят част от проекти, в които участва затвора за жени, гр. Сливен.

Проект *«Женският затвор на XXI век. Един европейски модел»* на Фондация «Сините камъни» (1998/99 г.). Изследването е осъществено със съдействието на Главно управление на местата за лишаване от свобода. Основна цел на проекта е да се разкрият особеностите на лишените от свобода жени и да се

предложат нови нормативни решения за оптимизиране на практическите подходи в пенитенциарното третиране.

През 2004 година в Сливенския затвор се работи по проект с подкрепата на Посолство на Кралство Холандия по Програма МАТРА „Тренинг програми за жени, лишени от свобода” и се основава Консултативен център „Аз вярвам, аз искам, аз мога”. Целите на проекта са: да се обучат лишените от свобода жени в базисни комуникативни умения и решаване на конфликти за тяхната по-адекватна адаптация вътре в затвора; да се помогне на лишените от свобода да се подготвят за живота извън затвора и да се предпазят от рецидивизъм; да се дадат умения за решаване на конфликти и да се реализират анти-стресови програми за служителите от затвора; да се основе Консултативен център “Аз вярвам, аз искам, аз мога”, който да е на разположение на лишените от свобода и да им се оказва юридическа и психологическа помощ; да се осигури на лишените от свобода и допълнителна помощ от социален работник и експерт по заетостта.

През 2006 г. екип от Национален център по наркомании, Национален Фокусен център за наркотици и наркомании и Главна дирекция “Изпълнение на наказанията” към Министерство на правосъдието осъществи мащабен изследователски проект относно *употребата на психоактивни вещества сред лишените от свобода в България*. Проектът включва три изследователски компонента: национално представително изследване относно употребата и нагласите към психоактивните вещества сред лицата, настанени в местата за лишаване от свобода; качествено проучване с полустандартизирано интервю със злоупотребяващи с наркотични вещества сред лишените от свобода; проучване на равнището на разпространение на кръвнопреносими инфекциозни болести сред лишените от свобода. Националното представително проучване е проведено в 13 места за лишаване от свобода, като едно от тях е Сливенския затвор. Получените резултати показват, че най-слабо е предлагането и разпространението на наркотици в Сливенския затвор.

През 2006 г. с подкрепата на Министерството на правосъдието на Република България, фондация «Изкуството да живееш» стартира хуманитарен проект «Свобода зад решетките» с преподаването на антистрес програмата на «Изкуството да живееш» за служители и лишени от свобода в българските затвори и пробационни служби. Целта на проекта е подобряване на физическото и психическото здраве на служителите и лишените от свобода в затворите. Програмата е проведена във всички български затвори, включително и затвор за жени, Сливен.

В края на 2008 година женският затвор организира атрактивно ри-алити шоу по подобие на “Мюзик айдъл”, по идея на психолога Борислав Стоянов. Идеята е лишените от свобода жени да се научат да спазват режимните изисквания, да се научат на приемливо социално поведение и да избягват дисциплинарите нарушения.

Проект *“Ресоциализация на лишените от свобода чрез професионална квалификация и обучение през 2010 година”* на Главна дирекция «Изпълнение на наказанията» на Министерството на правосъдието е осъществен съвместно с МТСП и е финансиран от държавния бюджет. Целите на проекта са повишаване възможностите за активно поведение на пазара на труда и подпомагане процеса на реинтеграция на лишените от свобода чрез включване в курсове за ограмотвяване, професионална квалификация и усвояване на ключови компетентности; повишаване мотивацията на лишените от свобода за участие в обучителни и квалификационни дейности и формиране на устойчиви нагласи за трудова заетост.

С финансовата подкрепа на Оперативна програма *“Развитие на човешките ресурси”* 2007-2013, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейския социален фонд, в училището към затвора е реализиран проект *“Катарзис със слово и песен”*. Сформираните 6 клуба по интереси инициират и организират сценични изяви; изложби и експозиции; състезания и конкурси. В рамките на проекта, в периода м.март- м.юни 2009 г. са реализирани редица училищни конкурси – литературни и художествени.

Паралелно с естетическото въздействие на българското слово и музика, дейностите по проекта осмислят свободното време на учениците, повишават познавателния интерес и социалните им умения, мотивират желанието за успех. В рамките на проекта ученици и учители събират знакови моменти в развитието на училището, спомени и послания и с респект и възлнение ги подреждат в първото издание на училищна история: *“Памет за миналото, порив за утре”*.

Приложение 3

Насоки за работа по случаи с насилие и пренебрегване на деца в България

На 15 март 2010 г. се подписва „Споразумение за действия при деца в риск“, в рамките на което се приема *Координационен механизъм за взаимодействие при работа в случаи на деца, жертви или в риск от насилие и за взаимодействие при кризисна интервенция*. Целта е да се регламентират конкретните задължения на териториалните структури на органите за закрила при случаи на деца, жертви или в риск от насилие и при кризисна интервенция, както ефективното им взаимодействие.² По-долу представяме отделните етапи и дейности за работа по случаи с насилие над деца, така като са описани в **Координационния механизъм за взаимодействие при работа в случаи на деца, жертви или в риск от насилие и за взаимодействие при кризисна интервенция**.³

Подаване на сигнал

Сигналът може да бъде подаден от самото дете, родителите, физически лица, държавни органи или други юридически лица. Сигналът може да постъпи в дирекция „Социално подпомагане“ писмено, устно или чрез активно набиране на информация от социалните работници в дирекцията. Би могъл да бъде подаден и в РПУ на МВР, ДАЗД, или в съответната Района прокуратура, на телефони 112 и 116 111.

Начини на подаване на сигнала:

- Устен – по телефона или на място в Отдел „Закрила на детето“. Устният сигнал е необходимо да бъде последван от писмен. Дори когато устният сигнал не е последван от писмен, по него ще се работи;
- Писмен – по пощата, по електронен път, на място.
Анонимни сигнали не се разглеждат, освен в случаите, отнасящи се до насилие над дете, или по преценка на директора на дирекция «Социално подпомагане».

² По-долу представените етапи на сигнализиране, взаимодействие и интервенции са взети от <http://sacp.government.bg/deinosti/sporazumenie-deistvia-deca-risk/>

³ [http://sacp.government.bg/media/cms_page_media/19/%D0%9A%D0%9C-nasilie%20\(2\)_1.doc](http://sacp.government.bg/media/cms_page_media/19/%D0%9A%D0%9C-nasilie%20(2)_1.doc)

Лице, на което стане известно, че дете се нуждае от закрила, е длъжно незабавно да уведоми дирекция «Социално подпомагане», Държавната агенция за закрила на детето или Министерството на вътрешните работи.

В случай, че сигналът за насилие бъде приет от някой от визираните органи за закрила – получен от ДСП/ОЗД, ДАЗД или МВР /съгласно чл.7 от Закона за закрила на детето/, той е длъжен да уведоми за това останалите незабавно до 1 час от регистриране на сигнала, включително по телефон и факс. Сигналът се изпраща в Дирекция „Социално подпомагане” по настоящия адрес на детето.

Предоставяне на закрила

Закрила на дете⁴ се предоставя след оценка на постъпил сигнал в дирекция «Социално подпомагане». Независимо къде и как се подава сигнала, той трябва да се препрати незабавно в Отдел “Закрила на детето” по местоживееене.

Във всеки един отдел „Закрила на детето” при Дирекция „Социално подпомагане” началникът на отдела е на разположение, като той определя определен отговорен социален работник. В отдел „Закрила на детето” се определя отговорен социален работник, който извършва проверката на сигнала до 24-часа от постъпване на сигнала. След приключване на проверката от социалния работник, ако бъде идентифициран риск и бъде отворен случай се изготвя доклад с резултатите от проверката, като копие от доклада и сигнала се представят на задължителните участници в мултидисциплинарния екип - представител/и на кмета на общината, района или кметството; представител на Районните управления на МВР по места – районен инспектор, или инспектор Детска педагогическа стая, или оперативен работник и др.; както и съобразно конкретния случай – Регионален център по здравеопазване; личен лекар на детето, представител на „Спешна помощ”, завеждащ отделение в лечебното заведение подало сигнала и др.; Регионален инспекторат по образованието към Министерство на образованието, младежта и науката; директор на училище, детска градина или обслужващо звено, класен ръководител на детето или групов възпитател, училищен психолог (педагогически съветник) и др.; Местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетни и непълнолетни; районен съдия; районен прокурор; управителен орган на социална услуга - резидентен тип и други по преценка на ДСП/ОЗД (ако се издава заповед за извеждане на детето извън семейството и настаняването му в услуга - резидентен тип), ако и когато следва да се ползва такъв; специалист при доставчик на социална услуга в общността, ако и когато следва да се ползва такъв. Отговорният социален работник в рамките на 24-часа, необходими за проучването на сигнала, свиква по телефон в най-кратък срок работна среща на мултидисциплинарния екип.

⁴ <http://sacp.government.bg/deinosti/sporazumenie-deistvia-deca-risk/>

Роля на мултидисциплинарния екип на местно ниво

Мултидисциплинарният екип на местно ниво следва да си постави единна стратегическа цел, за постигането на която следва да изготви съвместен план за действие с разписани конкретни задачи със срок за изпълнение. Всеки един от посочените по-горе участници в мултидисциплинарния екип, набелязва и предлага на останалите от екипа конкретни задачи по случая, които да изпълни, съобразно собствените си правомощия, в съответствие с нормативната уредба. Конкретните задачи за изпълнение следва да бъдат зададени така, че да може всеки участник да действа съобразно оперативната си самостоятелност, като изпълнението на конкретните дейности и задачи да бъде подкрепено от съдействието на останалите участници, в същото време това да спомогне за крайния резултат – дългосрочна цел, която трябва да гарантира в най-голяма степен интереса на засегнатото дете.

Интервенцията може да бъде спешна или неспешна.

→ Спешна интервенция се предприема, когато животът и здравето на детето са изложени на непосредствен риск или могат да бъдат поставени на риск, ако не се предприеме спешна интервенция. Нейната цел е да се осигури бърза защита.

Нуждата от спешна интервенция може да съществува още в момента на разкриването или подаването на сигнала за малтретиране/пренебрегване/или може да стане необходима в някоя друга фаза на работата с детето и семейството.

Институцията или организацията, осъществила първия контакт с детето, на базата на първата оценка, че животът и здравето на детето са сериозно изложени на непосредствена вреда и че е важно да се осигури безопасност на детето чрез спешно действие, има задължението без отлагане да информира ОЗД.

Такава временна грижа може да бъде осигурена на детето в болница или на друго безопасно място, ако има основателна причина да се предполага, че детето ще бъде в опасност, ако се върне при родителите си или родителите ще продължат да излагат на опасност живота и здравето му.

Спешна интервенция е и предприемане на мярка настаняване извън семейството, когато детето е жертва на насилие в семейството и съществува сериозна опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие. Настаняването става при близки и роднини, приемно семейство, социална услуга – резидентен тип или специализирана институция.

Ако обстоятелствата по случая наложат решение за временно отнемане на детето от родителите, ОЗД следва да вземе решение на кого ще повери по-нататъшната грижа за детето до приключване на съдебните процедури.

Настаняването на детето извън семейството се налага като мярка за закрила след изчерпване на всички възможности за закрила в семейството освен в случаите, когато се налага спешното му извеждане.

→ Неспешна интервенция се изразява в набелязване на дългосрочни мерки за осигуряване на нуждите на детето от нормално развитие в среда без насилие. Ако по време на спешната интервенция е взето решение за поставянето на детето в институция, необходимо е колкото е възможно по-скоро, но не по-късно от 7 работни дни да се разгледат по-нататъшните перспективи за отглеждането на детето, с цел да се започне процедура за дългосрочно решение за отглеждане/настаняване на детето в семейството му или извън него. Задоволяването на дългосрочните нужди на детето трябва да бъдат разглеждани на конференцията по случая, организирана от Отдел «Закрила на детето». На конференцията експерти от Отдел «Закрила на детето» и от други институции, които осигуряват грижа за детето и семейството, ще разгледат обстоятелствата, нуждите и характеристиките на детето и семейството като цяло и ще предприемат необходимите стъпки и мерки за осигуряването на дългосрочна безопасност и нормално развитие на детето.

Защита на дете по Закона за защита от домашно насилие⁵ се предоставя по искане на директора на дирекция «Социално подпомагане» или по молба на брат или сестра, или на лице, което е в родствена връзка по права линия без ограничения с пострадалото лице - в случаите на незабавна съдебна защита.

Процедура за сигнализиране, взаимодействие и интервенции при жени, жертви на насилие.

Подаване на сигнал

Жените жертва на насилие могат да подадат сигнал на тел. 166, на единен номер за спешни повиквания – тел. 112, на денонощна гореща телефонна линия за пострадали от насилие жени, юноши и деца – тел. 0800 18 676, на гореща телефонна линия за жени, юноши и деца, преживели насилие – Фондация „Анимус“ 02/ 981 76 86, на Български червен кръст – Телефони на доверието или в районните полицейски управления.

Защита

Защита по Закона за защита от домашното насилие може да търси всяко лице, пострадало от домашно насилие, Компетентен да наложи мярка за защита е районният съд по постоянния или настоящия адрес на пострадалото лице.

Производството по издаване на заповедта се образува след подадена писмена молба,

⁵ <http://sacp.government.bg/deinosti/sporazumenie-deistvia-deca-risk/>

Съдът по искане на молителя служебно изисква за извършителя справка за съдимост, справка за наложени мерки по този закон и удостоверение дали се води на психиатричен отчет. Молбата се подава в срок до един месец от акта на домашно насилие.

В деня на постъпване на молбата съдът насрочва открито съдебно заседание в срок не по-късно от един месец, като заедно с призовката и преписа от молбата с приложенията съобщава на ответника задължението му за представяне на доказателства.

При уважаване на молбата съдът издава заповед за защита.

Когато молбата съдържа данни за пряка, непосредствена или последваща опасност за живота или здравето на пострадалото лице, районният съд в закрито заседание без призоваване на страните издава заповед за незабавна защита в срок до 24 часа от получаването на молбата.

Заповедта за защита подлежи на незабавно изпълнение.

Мерки за защита от домашно насилие

Мерките за защита от домашното насилие са:

1. задължаване на извършителя да се въздържа от извършване на домашно насилие;
2. отстраняване на извършителя от съвместно обитаваното жилище за срока, определен от съда;
3. забрана на извършителя да приближава пострадалото лице, жилището, местоработата и местата за социални контакти и отдих на пострадалото лице при условия и срок, определени от съда;
4. временно определяне местожiveенето на детето при пострадалия родител или при родителя, който не е извършил насилието, при условия и срок, определени от съда, ако това не противоречи на интересите на детето;
5. задължаване на извършителя на насилието да посещава специализирани програми;
6. насочване на пострадалите лица към програми за възстановяване.

Мерките се налагат за срок от три до 18 месеца.

Във всички случаи съдът с решението налага на извършителя и глоба в размер от 200 до 1000 лв.

При неизпълнение на заповедта на съда, полицейският орган, констатирал нарушението, задържа нарушителя и уведомява незабавно органите на прокуратурата.

Настаняване в кризисен център

Жена пострадала от насилие, може да отправи молба за настаняване в кризисен център, като настаняването е незабавно. Когато е с дете, до 3 годишна възраст, то се настанява заедно с нея. Достъпът до кризисния център е свободен и нуж-

даещите се лица могат директно да потърсят помощ, по всяко време на денонощието. Когато настаняването се извърши от доставчик на социална услуга, той уведомява незабавно Дирекция „Социално подпомагане” и ОЗД, когато лицето е настанено с дете. При непосредствена опасност за живота на настаненото лице, пострадало от насилие и техните деца, доставчикът на соц. услуга уведомява органите на МВР. Престоят в Кризисния център е до 6 месеца, като в него лицето получава незабавна подкрепа, сигурност и безопасност, оценка на кризисната ситуация, психологическа подкрепа, храна, подслон, вещи от първа необходимост, насочване и застъпничество и т.н.

До края на годината се очаква да се създаде координационен механизъм за лица жертви на насилие.

Координатор на проекта

Институт по детско здраве

Департамент по психично здраве и социално благополучие

Център за изследване и превенция на насилие и изоставяне на деца (ICH-MHSW)

Гърция

Партньори

Университет Бабеж-Болиат-Клуж

Факултет по Социология и социална работа

Катедра по Социална работа

Румъния

Югозападен Университет „Неофит Рилски”, Благоевград

България

Европейска мрежа против насилие (EAVN)

Гърция

Външна оценка

SURT, Фондация за жени

Испания

ISBN: 978-960-98902-9-8

